

Factors Influencing the Formation and Reproduction of Poverty Spaces in Urban Peripheral Areas(Case: Sistan and Baluchestan Province)

Hassan Afrakhteh ¹, Roshanak Afrakhteh ²

¹.Professor, Department of Human Geography, Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran.

². Ph.D in LandUse & Spatial planning, Social Insurance Fund for Farmers, Villagers and Nomads, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:

Research extracted From projects

Received:

19 August 2025

Received in revised form:

30 September 2025

Accepted:

30 October 2025

Published Date:

31 December 2025

pp.1-36

Keywords:

Marginal Spaces, Urban Peripheral Area, Governmentality, Knowledge Economy, Sistan and Baluchestan.

ABSTRACT

This study examines the processes of poverty and deprivation, as well as the formation and reproduction of slums in peri-urban areas. The research epistemology is grounded in critical realism. Sistan and Baluchestan province was selected as the study area. The required data was collected using two methods. First, necessary data was collected through documentary sources. Second, to understand the factors influencing the formation and reproduction of slum settlements, targeted surveying was conducted across the 26 county centers of the province, involving 280 individuals across three groups: local residents (123 people), administrative elites (95 people), and academic elites (62 people). The collected data was analyzed using the Grounded Theory approach. The results indicate that the formation of marginal settlements is linked to the factor of governmentality. The dominance of an ideological perspective has resulted in Iran's prevailing neoliberal economy being a hybrid of free-market policies and state control, where privatization and liberalization have led to the expansion of rent-seeking and corruption, preventing the formation of a competitive market. This specific governmentality inherently contains a system of neo-feudalism, in which monopolistic companies dominate vital sectors of the economy. This hinders the transition to a knowledge-based economy which produces and reproduces poverty and marginalization in urban peripheral area.

Corresponding author (Email: afrahkhteh@khu.ac.ir)

Cite this article:

Afrakhteh, H., & Afrakhteh, R. (2025). Factors Influencing the Formation and Reproduction of Poverty Spaces in Urban Peripheral Areas(Case: Sistan and Baluchestan Province). *Journal of Urban Peripheral Development*, 7(4), 1-36.

<http://doi.org/10.22034/jpusd.2025.548055.1375>

2676-4172 © Iranian Association of Geography and Rural Planning.

This is an open access article under the CC BY-NC/4.0/License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

In Iran, the formation of marginalized spaces dates back to the post-1960s period, following the establishment of dependent capitalism and rapid urban population growth on one hand, urban expansion, improved transportation networks, and rising oil revenues fueled urban prosperity. On the other hand, the Land Reform Act and the uneven adoption of agricultural technology intensified rural-urban migration.

From 1981 to 2018, the urbanization rate in Iran rose sharply to 72%, driven by the Iran-Iraq War, neglect of productive economic activities, and unequal resource distribution. Approximately 23% of this urban population settled in marginalized neighborhoods. Since 2018, while the country's urban population has reached 74%, around 25% of urban residents now live in informal settlements. This trend is attributed to unprecedented inflation in the housing sector. Housing prices, particularly in major cities, have surged by more than 1,500%, displacing populations and accelerating migration toward marginalized urban spaces.

Factors Influencing the Formation of Marginalized Spaces have been analyzed from various perspectives, including:

Political economy views space as a produced phenomenon, whose spatial organization is intrinsically linked to a society's political, economic, and social systems. Therefore, understanding space requires identifying and analyzing social processes.

The Participatory Approach, this approach advocates for bottom-up development, emphasizing the agency of the poor and their inclusion in poverty-alleviation initiatives.

The radical perspective essentially represents a class-conscious version of the participatory approach, foregrounding production relations and ownership of means of production. This framework examines how modes of production interact

with social structures and how inequality leads to spatial polarization.

The modified radical approach posits that when the state implements redistributive policies, a portion of surplus production value can be transformed into social value through universal healthcare, education, progressive taxation, comprehensive insurance, and minimum livelihood guarantees. From this perspective, redistributive policies can: Control surplus value maximization; Foster middle-class growth; and prevent social polarization.

Anthropologist Oscar Lewis posits that marginalization constitutes a subculture. This way of life is transmitted intergenerationally among the poor, making escape from it virtually impossible for this group.

According to the first wave geographical approach, rural expulsive forces drive rural populations toward migration to cities. Simultaneously, urban pull forces attract these migrants. However, urban repulsive forces – primarily comprised of high living costs, especially housing expenses – prevent migrant populations from integrating into the urban economy. Consequently, they are forced to seek refuge in lower-class, marginalized neighborhoods.

The pathology approach offers a distinct perspective. It posits that in the process of development and technological advancement, groups unable to adapt become collateral damage – ultimately becoming residents of marginalized neighborhoods.

One prominent term in this discourse is "empowerment," touted as a solution for marginalized spaces. Empowerment denotes self-determination and autonomy for individuals and communities, enabling them to represent their interests responsibly and overcome subordination and deprivation. This approach has become a primary poverty-alleviation strategy in contemporary Iran.

With previous research attributing the formation of poverty spaces from the perspective of first-wave geographical theories to factors such as unemployment, migration, weak urban management, and the culture of poverty, the present study attempts to examine the trends and factors affecting the formation of underdeveloped spaces from a different perspective, by studying the province of Sistan and Baluchestan.

Methodology

The epistemology of the research is critical realism. Sistan and Baluchestan province has been selected as the study area of the research. 26 city centers have formed the sample data collection centers for understanding spaces of poverty. Research required data have been collected through documentary and local study. In the first stage, the necessary data have been collected through documented documents. In the second stage, targeted questioning, with 280 people, at three levels: local people, 123 people, former and current government and administrative elites, 95 people, and academic elites, 62 people, was conducted in order to understand the factors affecting the formation and reproduction of shanty towns. A grounded theory approach was used to explain and analyze the collected data.

Results and discussion

Using grounded theory analysis of local research propositions, the factors affecting the formation and reproduction of poverty spaces in urban peripheral areas are:

Governmentality

Governmentality, a concept introduced by the French philosopher Michel Foucault, combines the words "government" and "mentality." It refers to a variety of techniques through which the state and social institutions manage, control, and direct the behavior of individuals and populations. In this study, these techniques include:

Path Dependency, the primary factor influencing marginalized space formation

around provincial cities is path dependency, manifested through four concepts: historical legacy; proximity to Afghanistan and Pakistan; border insecurity, and foreign migrants;

Contextuality, encompasses: Geopolitical space (location and governance structures); Social structures (formal/informal institutions: family, education, religion, economy, politics); Power and inequality (relations of domination, discrimination, justice), which regulate social group interactions and impact livelihoods. This study identifies ten contextual concepts, including:

Distance from Political-Economic Centers; Climate change; Unsustainable Resource Exploitation; Educational Disparities, Ineffective Policy Implementation; Land Rent-Seeking and Corruption; Discriminatory Practices; Inequitable Budget Allocation; Subsistence Production; and Judicial System Deficiencies; and

Contingency, Contingency refers to phenomena whose existence is non-necessary but actualized under specific conditions. Four contingency-related concepts influencing informal settlement formation in the province include:

Public Distrust; Informal Employment; Land Occupation by the Impoverished; and Population Retention.

Institutional Authority Deficits

Marginalized populations lack three sources of institutional authority, operationalized through economic-social isolation and these concepts:

Poverty-Unemployment Dominance; Institutional Exclusion; and Skill Deficit.

Support System Absence

Marginalized groups lack three support pillars: Absence of Family/Community Support; Absence of Civil Society Support; and Lack of Government Support.

Conclusion

The results showed that the formation and reproduction of poverty spaces in urban peripheral area of Sistan and Baluchestan is

related to governmentality, lack of organizational authority, and lack of support resources. This neo-feudal superstructure claims special privileges for itself and does not enter the knowledge economy, as a result, it produced and reproduced shantytowns in urban peripheral areas.

Funding

This work is based upon research funded by Iran National Foundation(INSF) under project No. 4036718.

Authors' Contribution

The share and role of the first author, as the corresponding author, and the role of other authors as collaborators.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

This work is based upon research funded by Iran National Foundation(INSF) under project No. 4036718.

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و باز تولید فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری (مورد: استان سیستان و بلوچستان)

حسن افراخته^۱✉، روشنگ افراخته^۲

۱. استاد، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
۲. دکتری برنامه‌ریزی و آمایش سرزمین، صندوق بیمه اجتماعی کشاورزان، روستاییان و عشایر، تهران، ایران.

چکیده

این پژوهش روند فقر و محرومیت و چگونگی شکل‌گیری و بازتولید فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری را مورد واکاوی قرار داده است. معرفت‌شناسی تحقیق را رئالیسم انتقادی تشکیل می‌دهد. استان سیستان و بلوچستان، به‌عنوان ناحیه مورد مطالعه تحقیق انتخاب شده است. داده‌های مورد نیاز تحقیق، به دو روش فراهم شده است. در مرحله نخست، داده‌های لازم از طریق اسناد مدون جمع‌آوری شده است. در مرحله دوم، جهت درک عوامل اثرگذار در شکل‌گیری سکونتگاه‌های فرودست و بازتولید آن، در سطح جامعه نمونه مراکز ۲۶ شهرستان استان، به پرسشگری هدفمند، با ۲۸۰ نفر، در سه سطح مردم محلی، ۱۲۳ نفر، نخبگان اداری، ۹۵ نفر و نخبه‌های دانشگاهی، ۶۲ نفر، اقدام شده است. تبیین داده‌های جمع‌آوری شده، با استفاده از رویکرد تئوری زمینه‌ای بوده است. نتیجه نشان داد که شکل‌گیری سکونتگاه‌های حاشیه‌ای با عامل حکومت‌مندی در ارتباط است. تسلط دیدگاه ایدئولوژیک سبب شده که اقتصاد نئولیبرال حاکم بر ایران، ترکیبی از سیاست‌های بازار آزاد و کنترل دولتی باشد و خصوصی‌سازی و آزادسازی به گسترش رانت و فساد بیانجامد و بازار رقابتی شکل نگیرد. حکومت‌مندی مزبور، در بطن خود نوعی نظام نئوفودالیت در بردارد که در آن شرکت‌های انحصاری بر بخش‌های حیاتی اقتصاد تسلط یافته‌اند که مانع ورود به اقتصاد دانش می‌شود و فقر و حاشیه‌نشینی تولید و بازتولید می‌کند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله برگرفته از طرح پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۲۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۷/۰۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۰۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۱۰

صص. ۳۶-۱

واژگان کلیدی:

فضاهای فرودست، نواحی پیراشهری، حکومت‌مندی، اقتصاد دانش، سیستان و بلوچستان.

نویسنده مسئول (رایانامه: afrahkhteh@khu.ac.ir)

ارجاع به مقاله: افراخته، حسن و افراخته، روشنگ. (۱۴۰۴). عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و بازتولید فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری (مورد: استان سیستان و بلوچستان). *مجله توسعه فضاهای پیراشهری*، ۷(۴)، ۳۶-۱.

<http://doi.org/10.22034/jpusd.2025.548055.1375>

مقدمه

شکل‌گیری فضاهای فرودست در بیشتر کشورهای درحال توسعه، ناشی از نیاز شدید به مسکن از سوی اقشار کم‌درآمد است (ذیهوفر و توپونوتی،^۱ ۲۰۰۸: ۴). بااین حال، روند و الگوهای شکل‌گیری آن از مکانی به مکان دیگر متفاوت است (نظریان و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۶)؛ به همین روال، مورفولوژی و ساختار آن نیز می‌تواند فرق داشته باشد (توبن باک و کراف،^۲ ۲۰۱۵: ۱۰۸).

شکل‌گیری فضاهای فرودستان، در ایران پس از ورود و استقرار سرمایه‌داری وابسته و رشد جمعیت شهری به سال‌های (۱۳۴۰)، برمی‌گردد (زاهدانی، ۱۳۶۹: ۳)، زمانی که از یک سو، گسترش شهری و شبکه ارتباطی، همراه با افزایش درآمد نفت موجب رونق شهرها شد و از سوی دیگر، انجام رفم ارضی و کاربرد ناقص تکنولوژی در کشاورزی، دافعه روستایی را تشدید کرد (احمدیان، ۱۳۷۹: ۴۱). در این دوره، یعنی از سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۰، درحالی که رشد شهرنشینی از ۳۴/۵ درصد به ۵۰ درصد افزایش یافت، ۷ درصد جمعیت شهرنشین در محله‌های فرودست به‌ویژه در نقاط پیراشهری کلانشهرها ساکن شده بودند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱: ۱۴).

از سال‌های ۱۳۶۰، تا ۱۳۹۷، به دلیل بروز جنگ ایران و عراق، بی‌توجهی به فعالیت‌های اقتصادی مولد، و تخصیص غیرعادلانه منابع، رشد شهرنشینی به ۷۲ درصد ارتقاء یافت که حدود ۲۳ درصد آنان در فضاهای فرودست اسکان یافتند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱: ۱۴)، اما از ۱۳۹۷ تاکنون درحالی که جمعیت شهری کشور به ۷۴ درصد رسیده، حدود ۲۵ درصد جمعیت شهری در فضاهای غیرمتعارف زندگی می‌کنند و دلیل آن از سوی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۱: ۱۴) تورم غیرمتعارف بخش مسکن تشخیص داده شده است. از نگاه محققان ایرانی، در یک دهه اخیر تورم بخش مسکن، به‌خصوص در کلانشهرها بیش از ۱۵۰۰ درصد بوده که موجبات جابجایی جمعیت و مهاجرت به سمت فضاهای فرودست را فراهم کرده است.

روند شکل‌گیری و بازتولید فضاهای فرودست، به‌ویژه در نواحی پیراشهری کلانشهرها و شهرهای بزرگ کشور بحرانی روبه رشد است. ناصر رضایی می‌گوید: ۲۵ میلیون نفر حاشیه‌نشین در ایران، در یک هزار و ۱۵۳ محله و منطقه حاشیه‌ای و سکونتگاه‌های غیررسمی کشور زندگی می‌کنند (رضایی، ۱۴۰۱). از نگاه زهره الهیان، نماینده مجلس شورای اسلامی، سرریز فقر، محرومیت و نابودی کشاورزی در طول هشت سال گذشته در حاشیه شهرهای کشور، موجب مهاجرت‌های بی‌رویه شده که به تبع آن مشکلاتی ایجاد کرده و باعث ناامنی شده است (الهیان، ۱۴۰۳). معاون وزیر راه و شهرسازی، در گفت‌وگوی زنده با سیمای استان کردستان اعلام می‌کند "حاشیه‌نشینی صرفاً یک موضوع کالبدی نیست، نمی‌توان مشکل حاشیه‌نشینی را صرفاً ساخت‌وسازهای غیرمجاز و کالبدی دانست و انتظار داشت با تخریب ساختمانی که خارج از ضوابط قوانین و مقررات شهرسازی و بدون نظارت ساخته شده و جایگزین کردن آن با یک واحد مسکونی استاندارد، حل و فصل شود و چهره فقر و محرومیت کاهش یابد" (آئینی، ۱۴۰۰).

^۱Zeihofe & Toponoti

^۲Taubenböck & Kraff

تحقیق حاضر، بر چرخه معیوب شکل‌گیری فضاهای فرودست و روندهای بازتولید فقر و محرومیت در نواحی پیراشهری تمرکز دارد. از این رو، سعی بر آن است که چگونگی بازتولید روند فقر، محرومیت و شکل‌گیری فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری مورد واکاوی قرار گیرد و با تمرکز خاص بر مطالعه نواحی پیراشهری استان سیستان و بلوچستان، روند و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری، از منظری دیگر، و در متن جامعه نمونه مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

مطالعات متعددی نشان می‌دهد که، فضاهای فرودست در حال تبدیل شدن به بحران فزاینده‌ای است که اگر به روش علمی شناسایی و حل نشود، می‌تواند به بحران‌های محیطی زیستی، انسانی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی منجر لاینحلی منجر شود، امری که توجیه‌گر ضرورت تحقیق حاضر است.

مبانی نظری

عوامل مؤثر شکل‌گیری فضاهای فرودست، از دیدگاه‌های مختلفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. از جمله: اقتصادی سیاسی به عنوان دانشی میان‌رشته‌ای (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۳۶)، فضا را پدیده‌ای می‌داند که تولید می‌شود و معتقد است که شکل‌گیری مناطق با نظام سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه رابطه دارد (السید، ۱۹۹۳). بنابراین، برای شناخت فضا لازم است فرآیندهای اجتماعی به خوبی شناخته شده و مورد تحلیل قرار گیرد؛ سیمای فضایی مکان، منعکس‌کننده روابط اجتماعی حاکم بر آن است (شبلینگ، ۱۳۷۷). تسلط نظام اقتصادی، اساس سازماندهی فضایی است و فعالیت اقتصادی، سازماندهی فضایی را به عهده دارد (افروغ، ۱۳۷۷). هیچ جامعه‌ای بدون فضایی که خود آن را سازمان بخشیده است، وجود خارجی ندارد (مهدوی، ۱۳۸۸: ۱-۴۱).

در این دیدگاه طبقه قدرت از طریق شهر، کل فضا را کنترل می‌کند. براساس این دیدگاه، هدف "اقتصاد سیاسی فضا"، کشف الگوهای فضایی فرآیند تولید، توزیع، مصرف و نقش دولت، گروه‌ها و طبقات اجتماعی در شکل بخشی به آن الگوها است (پیران، ۱۳۷۰: ۷۸). نگرش مزبور ضمن توجه به علل شکل‌گیری سکونتگاه‌ها، تراکم بیش از اندازه شهرها و نابرابری ناحیه‌ای را حاصل روند انباشت سرمایه می‌داند که در خلق نظام‌های سکونتگاهی ناهمگون اثر قاطع دارد. در اثر این روند و ترسیب سرمایه در مکان‌های دارای مزیت اقتصادی، شهرهای بزرگ محل تمرکز سرمایه، امکانات و جمعیت بوده که شرایط تولید را از اساس دگرگون ساخته، سبب جابجایی عظیم جمعیت و تمرکز آن در محدودی نقاط شهری می‌شود که محرک اساسی مهاجرت از روستاها به شهرهای مسلط و مقدم تلقی می‌شود. از این رو، مسئله فراتر از دافعه‌های روستایی و جاذبه‌های شهری است. با پیدایش شهرهای مسلط و مقدم، بخش اعظم امکانات ملی به آن‌ها تعلق می‌گیرد، تمرکز امکانات ملی، جمعیت بیشتری را جذب می‌کند و با ورود جمعیت انبوه، بازم امکان‌های بیشتری به اجبار به چنین شهرهایی اختصاص داده می‌شود که در جذب جمعیت بیشتر ایفای نقش کرده و شهرنشینی ناهمگون را سبب می‌شود. شهرنشینی ناهمگون که انعکاس شهری شدن بدون صنعتی شدن است، سبب بی‌تعادلی مکانی - فضایی می‌شود (پیران، ۱۳۶۹: ۶۴) و تضاد و اختلافات طبقاتی را در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی در داخل شهرها، بین شهرها و روستاها و نیز بین نواحی مختلف موجب می‌شود.

¹Alsayyad

نابرابری و ابعاد مختلف آن، از نشانه‌های مهم توسعه‌نیافتگی است چرا که نابرابری‌های بین طبقات مختلف اجتماعی در تمام اشکال و سطوح می‌تواند پیامدهای ناگواری داشته باشد (جوان، ۱۴۰۰: ۷۱).

رویکرد مشارکتی، به توسعه از پایین به بالا، و با توجه به صدای فقرا توجه دارد و بر این باور است که فقرا خود بازیگران مهمی هستند و باید در پروژه‌های فقرزدایی ایفای نقش کنند؛ و به برداشت فقرا از دیدگاه آگاهی دادن به آن‌ها، و نه با دیدگاه مطلوبیت گرایانه توجه شود. این یک نگاه جنبش‌سازی اجتماعی است مثل گرامینه بانک بنگلادش، که با هماهنگی فقرا، پول آن‌ها را جمع کرده، به آن‌ها وام داده و اجازه داده که خود در تخصیص منابع وام تصمیم بگیرند. به این ترتیب آن‌ها به آگاهی رسیده‌اند و توفیق پیدا کرده‌اند (بنرجی و دوفلو، ۱۳۹۶: ۲۳۷).

در این دیدگاه برای حل معضل، لازم است که ساختار قدرت دموکراتیزه شود و دیدگاه "پاره‌تو" که برخی سرند، برخی بدنه و برخی پا، و پا باید وزن سر و بدنه را تحمل کند، قابل‌پذیرش نیست.

دیدگاه رادیکال، در واقع، همان دیدگاه مشارکتی با نگاه طبقاتی است که بحث مناسبات تولید و مالکیت ابزار تولید مطرح می‌شود و بحث می‌کند که شیوه تولید چگونه با ساختار جامعه رابطه برقرار می‌کند و چگونه نابرابری موجب قطبی‌شدن فضا می‌شود. در این بینش، تعریف فقر نسبی است و متناسب زمان و همراه با استانداردهای زندگی باید فقر باز تعریف شود.

رویکرد اصلاح‌شده رادیکالی، معتقد است که اگر دولت از سیاست‌های بازتوزیعی استفاده کند، بخشی از ارزش مازاد تولید، از طریق نظام همگانی بهداشت، آموزش، سیستم اخذ مالیات مناسب، بیمه همگانی و تأمین زندگی حداقل، به ارزش اجتماعی تبدیل می‌شود. از این منظر، سیاست‌های بازتوزیعی می‌تواند، حداکثرسازی ارزش‌اضافی را کنترل کند؛ طبقه متوسط رشد می‌کند؛ و جامعه دو قطبی نمی‌شود. در این دیدگاه دولت، عامل خیر است و باید از قطبی شدن جامعه جلوگیری کند و مناسبات اجتماعی را تعدیل نماید (دینی ترکمان، ۱۳۹۶).

رئیس دانا معتقد است که حاشیه شهری محصول رشد ناهمگون شهری و انباشت تعارض آمیز و تنش‌زای سرمایه، بیکاری روستایی و انهدام ارتباطات خانوادگی - سنتی است (رئیس دانا، ۱۳۸۱).

اسکار لوئیس، دانشمند مردم‌شناسی بر این عقیده است که حاشیه‌نشینی خرده‌فرهنگی است که به صورت یک روش زندگی در میان فقرا از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود و خروج از آن تقریباً برای این گروه غیرممکن است. این فرهنگ، دارای ویژگی‌هایی چون بی‌انگیزگی، جبری‌نگری، رضایتمندیِ آنی، و بی‌نظمی اجتماعی است (فکوهی، ۲۰۰۴).

از نظر لوئیس فرهنگ فقر بیشتر در جوامعی رشد می‌کند که در آن جامعه، هدف از اقتصاد، کار برای مزد و تولید برای کسب سود است؛ افرادی که حرفه یا مهارت ویژه‌ای ندارند؛ بیکار، یا دارای کار نامناسب باشند؛ مزدها پایین باشد؛ سازمان‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد نیاز کم درآمدها وجود نداشته باشد؛ و طرز تفکر طبقات حاکم، ثروت‌اندوزی را تقویت و ترغیب کند. به همین دلیل به‌زعم لوئیس، که دوبار، یکی در سال ۱۹۴۷، که از سوی وزارت امور خارجه آمریکا در یک محله فقیرنشین هاوانا در کوبا مطالعه کرده و بار دیگر در بعد از انقلاب کوبا به عنوان خبرنگار یکی از مجله‌های معتبر به کوبا رفته و از همان محله فقیر بازدید و مطالعه کرده، احساس فرهنگ فقر در میان مردم این محله مشاهده نشده است (لوئیس، ۱۳۵۳: ۱۲۵-۱۳۷).

براساس رویکرد جغرافیایی موج اول، نیروی گریز از مرکز روستایی سبب می‌شود تا جمعیت روستایی به سوی شهرها آماده مهاجرت شود، هم‌جهت با نیروی مزبور، نیروی جاذبه شهری مهاجران را به سوی شهرها می‌کشاند، اما نیروی پسران شهری، که مرکب از هزینه زندگی و به‌ویژه هزینه مسکن در شهر باشد، جمعیت مهاجر را از ادغام در اقتصاد شهری جلوگیری می‌کند. در نتیجه آنان برای اسکان به محله‌های فرودست پناه می‌برند. این بینش، برای حل معضل سکونتگاه‌های فرودست، به رویکرد اصلاحی معتقد است و به نظر آنان ارائه خدمات و ساخت مساکن ارزان‌قیمت می‌تواند به حل مسأله سکونتگاه‌های غیررسمی منجر شود (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۰: ۶۵-۶۴).

همان‌گونه که مشخص است این نگاه، از قانون جاذبه و فاصله نیوتن سرچشمه می‌گیرد و افرادی چون عبدالعلی لهسایی‌زاده نیز در تحقیقات خود به آن پرداخته است (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۸). این نگاه دقیقاً با نظریات جغرافیایی موج اول به هنگام انقلاب کمی اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه منطبق ۱۹۶۰ است که در آن برای تبیین نظریه‌های جغرافیایی از منابع متعددی چون فیزیک و مدل‌های جاذبه استفاده می‌شد؛ در اقتصاد، از علم منطقه‌ای و مکتب مکان آلمانی استفاده می‌شد؛ و در جامعه‌شناسی مکتب شیکاگو، فیزیک اجتماعی، قانون رتبه-اندازه^۱ و بوم‌شناسی فاکتوریل شهری رایج بود (برنس، ۲۰۰۱: ۵۴۶-۵۶۵).

این بینش همیشه بیانگر واقعیات نیست، زیرا روندها در فضا به نفع ساختارهای به نسبت ثابت نادیده گرفته می‌شوند (باسلت و گلاکسر، ۲۰۰۳: ۱۱۷-۱۴۴)، مسائل انسانی به یک مدل ساده آماری تقلیل داده می‌شود، و با توسل به منطق قیاسی و دلخوش کردن به معادلات ریاضی، کوشش می‌شود که بر مشکلات جوامع بشری غلبه شود (محمود مشهدی، ۱۳۹۱: ۱۵۰). در حالی که در علوم اجتماعی داده‌ها مانند فیزیک ثابت نیست و سایر شرایط را نیز نمی‌توان ثابت نگه داشت (محمود مشهدی، ۱۳۹۱: ۱۵۱). به همین دلیل، بدون داشتن نظریه‌هایی دقیق درباره نظام سیاسی، ایدئولوژی، فرهنگ، حقوق مالکیت، الگوهای رفتاری و غیره، هرگز نمی‌توان تبیین دقیق و مناسبی درباره پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی بیان کرد (محمود مشهدی، ۱۳۹۱: ۱۵۱).

در نظریه‌های اقتصاد نئوکلاسیک، انسان عقلایی فرض شده دارای دو ویژگی است: یکم، منافع شخصی را تعقیب می‌کند؛ و دوم، به دنبال بیشینه کردن منافع خود است. اقتصاد رفتاری نشان می‌دهد که این دو ویژگی در بسیاری از مواقع برای تبیین رفتار انسان‌ها کافی نیست (حاجی ملا درویش، ۱۳۹۷: ۱۶). اقتصاد رفتاری نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری‌های اقتصادی افراد، اصول نظریه انتخاب عقلایی و حداکثر کردن مطلوبیت مورد انتظار را نقض می‌کنند و نظریه‌هایی را ارائه می‌دهند که مبتنی بر مشاهدات تجربی و سوگیری‌های رفتاری نظام‌مند است (حاجی ملا درویش، ۱۳۹۷: ۲۹). مطالعه میدانی‌شان می‌دهد که در موارد بسیاری رفتار فرودستان ساکن به هیچ‌وجه منطبق بر منافع اقتصادی و اجماعی آنان نیست.

اگر ساخت مسکن ارزان‌قیمت راه‌حل مشکل تلقی شود، و فرودستان موظف به پرداخت هزینه ساخت مسکن ساخته‌شده شوند، افراد فرودست، توانایی پرداخت چنین هزینه‌ای را ندارند و اگر بدون دریافت هرگونه هزینه‌ای

^۱Rank-size rule

^۲ (Urban factorial ecology) = بوم‌شناسی فاکتوریل منبایی برای تحلیل جغرافیای اجتماعی شهرها

^۳Barnes

^۴Bathelt, Gluckler

مسکن ساخته‌شده در اختیار آنان قرار گیرد، امواج متقاضیان مسکن به‌قدری خواهد بود که در شرایط کنونی دولت توان برآورد مطالبات را نخواهد داشت.

رویکرد پاتولوژی، نقطه‌نظر دیگری دارد. براساس این دیدگاه، در روند توسعه و ظهور فناوری‌های نوین، گروهی از مردم که نمی‌توانند خود را با روند تحولات هماهنگ سازند، آسیب می‌بینند که در نهایت مشتریان محله‌های حاشیه‌ای خواهند بود. در این بینش، سازوکارهای تهیدستی‌سازی اولاً به تبعیض‌های جنسیتی و ثانیاً به رکود اقتصادی تقلیل داده می‌شود و براین اساس راهکارهایی که ارائه می‌شود بر محوریت تغییر سیاست‌گذاری مبتنی است. برخی این رویکرد را پاتولوژیک (آسیب‌شناختی) تلقی می‌کنند. تعبیر "آسیب" که در ادبیات توسعه ایران استفاده می‌شود، ناشی از همین تلقی سیاست‌گذارانه است. یعنی گویی یکی از پیامدهای توسعه آسیب دیدن گروهی است که باید با تغییر و اصلاح سیاست‌گذاری‌ها، این پیامدها کاهش یابد.

در این رویکرد، زیست غیررسمی تهدید، تلقی می‌شود و در نتیجه تمایل بر آن است که حیات غیررسمی تا سر حد امکان با طرح‌هایی مثل توانمندسازی به حداقل برسد. هم‌زمان دولت‌ها می‌کوشند تا جایی که ممکن است با بزرگ جلوه دادن مساله فقر از زیر بار مسئولیت شانه خالی کنند (مالجو، صادقی، ۱۳۹۶).

یکی از اصطلاحاتی که در این زمینه مطرح می‌شود، "توانمندسازی" است. راه‌حلی که می‌تواند معضل فضاهای فرودست را حل و فصل نماید. توانمندسازی میزان خودمختاری و تعیین سرنوشت در افراد و جوامع است. این امر آن‌ها را قادر می‌سازد تا منافع خود را به روشی مسئولانه و تعیین‌شده از جانب خود، نمایندگی نمایند و بر مشکل فرودستی و محرومیت غلبه کنند. این راه‌حل، یکی از عمده‌ترین راهکارهایی است که برای مقابله با فقر در ایران امروز توصیه و اجرا می‌شود. در سال‌های اخیر، جامعه شاهد تأسیس مراکز متعدد توانمندسازی بوده است (مالجو، صادقی، ۱۳۹۶). تحقیقات محلی در همدان، خراسان جنوبی و سیستان و بلوچستان نشان می‌دهد که تنها تعداد اندکی از افراد در این مراکز فعال هستند که اغلب از آن‌ها به‌عنوان نیروی کار ارزان برای رونق کسب‌وکار "کارآفرینان" بهره‌برداری می‌شود و این سیاست‌گذاری‌ها چندان کارآمد نیست (افراخته و دیگران، ۱۳۹۷: ۶۹-۱۰۰).

آمارها نشان می‌دهد که توانمندسازی فقط به دلیل سوءمدیریت نیست که کارایی ندارد، بلکه به‌طور اساسی نمی‌تواند مساله تهیدستی را حل کند. یعنی تأکید بر عوامل اقتصادی نمی‌تواند مساله تهیدستی را حل کند و مشکل نه در خط‌مشی و سیاست‌گذاری‌ها، بلکه در اقتصاد سیاسی قابل جستجو است.

روش‌شناسی

الف، معرفت‌شناسی تحقیق

¹Empowerment

معرفت‌شناسی تحقیق را رئالیسم انتقادی تشکیل می‌دهد. چون در این رویکرد، عمل اقتصادی، متنی^۱ دیده می‌شود، نمی‌تواند به وسیله قوانین جهان‌شمول مطالعه شود. عمل انسان، در سیستم باز به‌طور کامل قابل پیش‌بینی نیست، از این رو، نمی‌تواند به‌طور شایسته‌ای از طریق نظریه جبرگرایی مفهوم‌سازی شود.

رئالیسم انتقادی، دیدگاه معرفت‌شناسی اساساً متفاوتی از رویکرد علیت ارائه می‌دهد که به‌طور سیستماتیک ویژگی‌های متن را در عمل انسانی به حساب می‌آورد. رئالیسم انتقادی به عنوان آلترناتیو معرفت‌شناسی پراگماتیکی عمل می‌کند که کوشش دارد از جبرگرایی قیاسی - اسمی^۲ در تجربه‌گرایی منطقی و نسبیت‌گرایی^۳ تئوری پست‌مدرنی اجتناب ورزد. در جبرگرایی قیاسی، وقایع انفرادی با چنان اطمینانی پیش‌بینی می‌شود که حتی در علوم طبیعی هم به‌ندرت پیش می‌رود (بهفروز، ۱۳۷۸: ۵۴-۵۵).

رئالیسم انتقادی معتقد است که گرچه جهان بیرون و مستقل از ذهن انسان‌ها وجود دارد، اما فهم و تجربه از جهان بیرون به‌صورت کامل با آن مطابقت ندارد. تجربه فقط معطوف به جنبه‌های خاصی از جهان است و نمی‌توان تجارب خود از جهان بیرونی را مساوی آن جهان بیرونی دانست و معرفت معتبر نسبت به جهان، تنها از طریق واکاوی انتقادی مربوط به متن اجتماعی به دست می‌آید (بنی فاطمه و دیگران، ۱۳۹۷، ۳۰-۵۷). تحلیل علی مرسوم که در تحلیل فضایی سنتی به کار گرفته می‌شود، مبتنی بر قوانین هیوم^۴ است. در این مبانی، یک رخداد، علت رخداد بعدی است که از پس آن می‌آید که وقوع آن همیشه با وقوع رخداد بعدی همراه است، در مقابل، رئالیسم انتقادی، تبیینی متنی، مبتنی بر مبانی احتمال وقوع ارائه می‌دهد. این رویکرد، دو نوع رابطه بین رخدادها را از هم تفکیک می‌کند:

روابط ضروری: روابط وقتی ضروری است که دورویداد، همیشه در ارتباط با یکدیگر و مستقل از بافت خاصی رخ می‌دهد، چنین روابط غیر بافتی، یا قوانین جهانی در روندهای اجتماعی و اقتصادی بسیار کمیاب هستند. روابط مشروط، وقتی از روابط مشروط صحبت می‌شود که دو رویداد در رابطه با یکدیگر تنها تحت شرایط خاصی رخ می‌دهند. چنین روابطی کاملاً در تحلیل عمل اقتصادی معمول است. مبانی مشروط و احتمالی بودن بیان می‌دارد که یک رویداد ضرورتاً موجب رویداد خاصی نمی‌شود. بنابراین، پیش‌شرط یکسان برای عمل انسانی ضرورتاً دارای نتایج مشابهی در هر زمان و هر مکان نیست.

ب، جامعه مورد مطالعه

استان سیستان و بلوچستان، به عنوان ناحیه مورد مطالعه تحقیق انتخاب شده است. سطوح زیر نواحی (مراکز ۲۶ شهرستان)، مراکز نمونه جمع‌آوری داده‌ها برای شناخت فضاهای فرودست را تشکیل می‌دهد (شکل ۱).

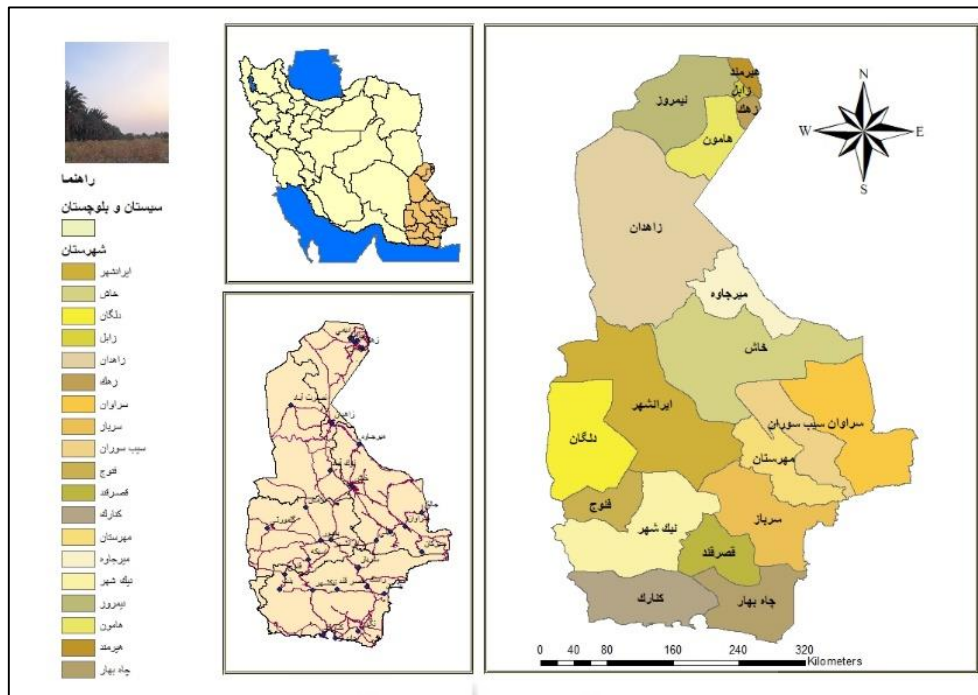
^۱Contextual

^۲Deductive-Homological Determinism

^۳Relativism

^۴David Hume

^۵Contingent

شکل ۱. نقشه موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

داده‌های مورد نیاز تحقیق، به روش اسنادی و مطالعه محلی جمع‌آوری شده است. در مرحله نخست، داده‌های لازم از طریق اسناد مدون، و اطلاعات موجود سازمان برنامه‌ریزی و گزارش‌های سازمان‌های مختلف از جمله مرکز پژوهش‌های مجلس و سالنامه‌های آماری مرکز آمار ایران جمع‌آوری شده است. در مرحله دوم، جهت درک عوامل اثرگذار در شکل‌گیری سکونتگاه‌های فرودست و بازتولید آن به‌رغم صرف هزینه‌های بسیار بعد از انقلاب، در سطح جامعه نمونه مرکزهای ۲۶ شهرستان استان سیستان و بلوچستان، به پرسشگری هدفمند (در سه سطح مردم محلی، ۱۲۳ نفر، نخبگان دولتی و اداری سابق و کنونی، ۹۵ نفر و نخبه‌های دانشگاهی مرتبط با امور استان ۶۲ نفر) در مجموع ۲۸۰ نفر اقدام شده است و این پرسشگری تا اشباع نظری متناسب با معرفت‌شناسی تحقیق ادامه داشته است.

ج، روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تبیین و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده (عوامل اثرگذار بر شکل‌گیری و بازتولید سکونتگاه‌های فرودست) از رویکرد تئوری زمینه‌ای استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

پراکندگی فضاهای فرودست در شهرهای استان

فضاهای فرودست، پیرامون اکثر شهرهای استان مشاهده می‌شود. براساس یافته محلی این مطالعه، در شهرهای چابهار، زاهدان، زابل، کنارک، ایرانشهر، سراوان، خاش، نیک شهر و قصرقند به ترتیب بیشترین درصد نسبت به

جمعیت شهری، در فضاهای فرودست ساکن اند. در ۱۷ مرکز شهری دیگر، که مرکز شهرستان‌های تازه تأسیس استان هستند؛ گرچه جمعیت فقیر زندگی می‌کنند، اما جدایی گزینی اکولوژیکی جمعیت فقیرچندان محسوس و آشکار نیست. جدول شماره ۱، مهم‌ترین محله‌های حاشیه‌ای شهرهای استان را نشان می‌دهد.

جدول ۱. مهم‌ترین محله‌های حاشیه‌ای شهرهای استان

نام شهر	نام مهم‌ترین محله‌های حاشیه‌ای	جمعیت شهری (نفر) (۱۳۹۵)	درصد حاشیه‌نشینی به جمعیت شهری
چابهار	کمب، کمب للو، میرآباد، عثمان‌آباد، هوت‌آباد، رمین	۲۸۳۲۰۴	۵۰
زاهدان	بابایان، کریم‌آباد، دایی‌آباد، همت‌آباد، شیرآباد، گاراژها و کارخانه نمک، شهرک گاوداری، منزلاب	۶۷۲۵۸۹	۴۵
زابل	معصوم‌آباد، امیرآباد، حسین‌آباد و تاقدی‌آباد، قاسم‌آباد، رسالت	۱۶۵۶۶۶	۴۵
کنارک	چادران	۹۸۲۱۲	۴۵
سراوان	هوشک، بخشان، سرجو، شستون، غفورآباد، داب (جهادآباد)، دزک، پره کنت، زنگیان، آسیچ، محمدی، کولو، دشتوک، احمدآباد	۱۹۱۶۶۱	۲۵
ایرانشهر	سردرکان، شهردراز، خرآباد، نوک‌آباد، بغدادی، رسول‌آباد، کریم‌آباد، تمبریکان، چهارجمال‌ها، محمدآباد، تلینگ	۲۵۴۳۱۴	۲۳
خاش	نصرت‌آباد، نجف‌آباد، اسماعیل‌آباد، حومه بالای خاش، ناصرآباد	۱۷۳۸۲۱	۱۹
نیکشهر	سیچنوکان	۱۴۱۸۹۴	۱۰
قصرقند	باسک	۶۱۰۷۶	۸

منبع: بررسی محلی، ۱۴۰۴ و مالکی، ۱۴۰۳

ویژگی‌های سکونت

زمین‌های محله شیرآباد زاهدان، در سال ۱۳۶۲ زمین مزروعی بود، مالکان زمین (گرگیج‌ها) بدون هماهنگی با شهرداری زمین‌ها را فروخته‌اند. چون در صورت تغییر کاربری باید درصد بالایی از قیمت زمین را به شهرداری می‌پرداختند. در نتیجه، کوچه‌های بی‌نظمی احداث شده است. در آغاز مسکن‌های گلی و گنبدی ساخته شده بود به تدریج بسیاری بازسازی شده‌اند. ساخت بنای مسجد محله اولین الزامات شکل‌گیری محله بوده است که دور و بر مسجد محله‌ها شکل می‌گیرند. چنین ادعا می‌شود که قطعه‌های زمین به صورت قولنامه‌ای به چندین نفر فروخته شده است، به همین دلیل اختلافاتی وجود دارد و مرجعی جوابگو نیست. در محله همت‌آباد زاهدان نیز، مالکان، به روش‌های مختلف، زمین‌های کشاورزی، مشاع و منابع طبیعی را فروخته‌اند و مردم فاقد شناسنامه و کارت ملی نمی‌توانند در دادگاه‌ها احقاق حق کنند و تنها راه مراجعه به "شورای حل اختلاف" است که اغلب بی‌نتیجه می‌ماند. هم‌اکنون اکثر خانه‌ها سند رسمی ندارند، آب شرب از آب‌شور چاه تأمین می‌شود، بسیاری از مساکن دارای برق غیرمجاز هستند. ترانس ۸۰ مسکن را به صورت غیرمجاز به ۳۰۰ خانه داده‌اند، هزینه مصرفی برق برای ۸۰ خانه

محاسبه می‌شود و بقیه رایگان استفاده می‌کنند. آب هم همین‌طور، غیرقانونی یک میلیون می‌گیرند و وصل می‌کنند. در این محله‌ها سیستم فاضلاب وجود ندارد و هرکسی چاه فاضلابی تعبیه کرده است. در محله میرآباد چابهار، تپه‌ای گویا به وسیله بنیاد مسکن و فرمانداری صاف‌شده و مجتمع شهید رئیسی را با واحدهای ۹۰ مترمربعی ساخته‌اند که دارای آب، برق و مسجد است. قیمت فروش را ۳۵۰ میلیون اعلام کرده‌اند ولی مردم چنین پولی ندارند بعلاوه با ویژگی‌های فرهنگی و ابعاد خانواده‌های موجود هماهنگی ندارد. فردی از این محله که از ناحیه سرباز آمده و در کارگری روز مزدی فعالیت می‌کند، زمینی را در اختیار گرفته و کپر ساخته و می‌گوید "خیابانی که در حال احداث است بخشی از زمینش را در برمی‌گیرد". وجود افراد معتاد، مشهود و بچه‌های زیادی سرخیابان رها هستند (تصویر ۱). فرد دیگری به نام احمد بارانی از روستای کیشکور دره سرباز به این محل مهاجرت کرده و می‌گوید "آنجا شغلی نبود ولی اینجا کارگری است. ضایعات شهر را اینجا می‌ریزند، فاضلاب کش‌ها فاضلاب را اینجا و نزدیکی محل سکونت ما خالی می‌کنند".

تصویر ۱. بچه‌ها میرآباد چابهار

در محله‌های حاشیه‌ای چابهار، گروهی از ساکنان چنین اظهار می‌کنند که "فرد مقتدر پولداری، که در شهر چابهار مالک ۵۰ باب مغازه است، چهار نفر را اجیر و در محله میرآباد مسکن محلی (کپر) ساخته، حصار کرده، به منابع طبیعی پول داده و زمین را متصرف شده و افرادی را اسکان داده و دیگر بهانه دارد که در آنجا مردم ساکن‌اند و کم‌کم آلونک‌ها ساخته شده است. این آدم به تدریج زمین را قطعه‌بندی کرده و به همان فقرا فروخته است". از سوی دیگر، چنین استنباط می‌شود که کپرنشین‌ها زمینی را تصاحب و آن را در اختیار می‌گیرند به امید آن که در آینده صاحب زمین شوند و آن را تصاحب کنند (تصویر ۲).

در سیستان، به دلیل ارزانی نسبی زمین، روستاییان در محله‌های حاشیه‌ای زمین خریداری و خانه‌سازی کرده‌اند. در پیرامون قصر قد، زمین محله باسک، که ۲۰ سال پیش زمین کشاورزی بود، یا توسط مهاجران خریداری شده است و یا مهاجران در اراضی اقوام خود ساکن شده‌اند و کانون‌های آسیب‌پذیر به وجود آورده‌اند (تصویر ۳). این

محل، دارای حدود ۵۰۰۰ نفر جمعیت است. منشأ جمعیت این محل، مهاجران روستاهای حوضه کاجو، به دلیل خشکسالی و فقدان زیرساخت‌ها و امکانات اشتغال است که به این محل کوچ کرده‌اند.

شکل ۳. محله باسک در قصرقد

تصویر ۲. کپرنشینی در چابهار

در پیرامون سراوان دو نوع فضای فرودست مشهود است: یکم، بافت‌های قدیمی که در طول یک دهه متروک شده بود و اکنون توسط فرزندان همان خانواده‌هایی که روستا را ترک کرده بودند، مورد سکونت قرار گرفته است. نمونه‌ای از این روستاها، روستای آسپیچ است که شهر سراوان گسترش پیدا و آنجا را در خود الحاق کرده است. دوم، خشک شدن اراضی کشاورزی و تصرف آن‌ها توسط حاشیه‌نشینان، زیرا آب کشاورزی نیست و مالکان زمین‌ها را به مهاجران فروخته‌اند. یکی از نمونه‌های این نوع اسکان غیررسمی، محله داب یا جهاد سراوان است. سابقه شکل‌گیری محله داب، به حدود سال ۱۳۷۰ می‌رسد، جمعیت آن حدود ۱۸۰۰۰ خانوار است. در این معاملات، خرید و فروش قولنامه‌ای و غیرقانونی زمین بسیار دیده می‌شود. گرچه مالکان توسط جهاد کشاورزی دادگاهی شده‌اند، اما ثابت کرده‌اند که آبی برای کشاورزی نبوده و به همین دلیل حکم محکومیت صادر نشده است. غفورآباد، و احمدآباد سراوان نیز دقیقاً همین وضعیت را دارند و قبلاً زمین کشاورزی بوده‌اند، احمدآباد، چندین بار توسط نیروهای دولتی تخریب ولی مجدد ساخته شده است. زمین محله "سیچنوکان" پیرامون نیک شهر، منابع طبیعی بود و مالک خصوصی نداشت، چون در اوایل انقلاب کنترلی نبود، در روستاها آب نبود، برق نبود، مدرسه نبود، در نتیجه به آسانی به تصرف مهاجران روستایی درآمد. کوچه‌ها خاکی است که با اندکی باران به شدت گلی می‌شود و رسیدن به سر جاده را دشوار می‌سازد. مردم محله تللینگ ایرانشهر، قبل از انقلاب از پاکستان آمده‌اند و اینجا را متصرف شده‌اند و دائم زمین خرید و فروش می‌کنند، این‌ها ایرانی‌الاصل هستند که در اثر خشکسالی به پاکستان مهاجرت کرده بودند. ابعاد خانه‌ها وسیع و کوچه‌ها خاکی است.

محل‌های فرودست در خاش از دهه ۱۳۹۴، شدت گرفته زیرا عشایر و روستائیان از روستاهای اطراف خاش به طرف شهر هجوم می‌آورند. مردم بخش پشت کوه خاش، به نصرت آباد می‌آیند و در زمین ارزان اتاقکی درست می‌کند. مردم گوهر کوه، ایرندگان و بخش نوک آباد به سهراهی خاش، می‌روند و مردم دامنه تفتان، عشایر و دامداران سنگان، تمندان، ترشاب، در قسمت حومه بالای شهر، نجف آباد و اسماعیل آباد اسکان پیدا کرده‌اند. از سنگان ۱۰-۱۵ خانوار در ناصر آباد ساکن‌اند، زمین‌ها را مالکان روستایی فروخته‌اند و در آن ساخت‌وساز انجام شده است.

زمین محله حاشیه‌ای "چادران" در کنارک، از سال‌ها پیش به تصرف مردم عشایر درآمده است (تصویر ۴).

تصویر ۴. محله چادران کنارک

ویژگی‌های جمعیتی

همان گونه که جدول ۱، نشان می‌دهد به طور رسمی، در سال ۱۳۹۵، ۴۴۱ هزار و ۶۲۵ نفر در حاشیه شهرهای استان سکونت داشته‌اند و ۴۱ درصد جمعیت سیستان و بلوچستان را در اختیار حاشیه‌نشین‌ها بوده است (مالکی، ۱۴۰۳). برآورد میدانی این مطالعه نشان می‌دهد که اکنون جمعیت حاشیه‌نشین از ۵۰۰ هزار نفر فراتر رفته است. حدود ۴۰ درصد جمعیت حاشیه‌نشینان را مهاجران افغانی و پاکستانی تشکیل می‌دهند و ۶۰ درصد بقیه اغلب مهاجران روستایی نقاط مختلف استان هستند. برآورد دقیق تعداد مهاجران خارجی ساکن در فضاهای فرودست استان میسر نیست زیرا گروهی که به "رودی‌ها" موسومند، در اصل ایرانیانی هستند که بعد از استقلال پاکستان، و نیز بروز قحطی در سیستان و بلوچستان، به پاکستان و افغانستان (نیمروز) مهاجرت کرده‌اند، گروهی از آنان در زمان اجرای اصلاحات ارضی ۱۳۴۲، به ایران بازمی‌گردند تا سهام زمین خود را بگیرند. گروهی دیگر در سال ۱۳۵۷ به ایران بازگشته‌اند، چون امید به انقلاب ایران و نیاز به نیروی کار شرکت مهک در ساخت فرودگاه و شرکت براندانرود در ساخت اسکله، سبب شد که مهاجران به تدریج به ایران بازگردند. ورود افغانی‌های مهاجر به ایران با بحران داخلی افغانستان در دوره‌های مختلف رابطه دارد. حدود ۶۰ درصد بقیه جمعیت ساکن فضاهای پیراشهری، مهاجران روستایی نقاط مختلف استان هستند. بیشتر جمعیت ساکن فضاهای پیراشهری اعم از مهاجران خارجی و یا ایرانیان، فاقد کارت

ملی و شناسنامه هستند. تعدادی از آنان روستاییانی هستند که بی‌سوادند و از ترس سربازی و نیز فقر، شناسنامه نگرفته‌اند. بسیاری از مهاجران افغانی ساکن ناحیه هم شناسنامه ندارند. بسیاری از افراد بدون شناسنامه در فرمانداری‌ها پرونده تشکیل داده‌اند ولی هنوز موفق به دریافت شناسنامه نشده‌اند. به هنگام بررسی محلی این مطالعه، در شیرآباد، مأموران در تعقیب و گریز افراد بی‌شناسنامه بودند. چنین گفته می‌شد که این تعقیب‌ها اغلب منجر به اخذ رشوه می‌شود و اصلاحی در کار نیست.

براساس داده‌های اتاق رصد جمعیت ثبت‌احوال استان سیستان و بلوچستان، میزان نرخ خام ولادت استان در سال ۱۴۰۲ برابر با ۲۷٫۶ در هزار بوده است که رتبه اول در کشور را داراست. بر این اساس، شهرستان مهرستان با نرخ خام ولادت ۳۶ در هزار، بیشترین و شهرستان نیمروز با نرخ خام ۱۲٫۵ در هزار کمترین نرخ خام ولادت را در بین شهرستان‌ها به خود اختصاص داده‌اند بنابراین، زادوولد بلوچ‌ها نسبت به سیستانی‌ها هنوز زیادتر است اما اولاً نسبت به قبل کمتر و در ثانی با مرگ‌ومیر زیاد بیماری تلاسمی خنثی می‌شود.

در هر واحد مسکونی محله‌های پیراشهری، دو و یا بیش از دو خانوار زندگی می‌کنند. تعداد افراد تحت تکفل زیاد است. یکی از ساکنان محله میرآباد چابهار، دارای دو همسر و ۱۰ فرزند است (تصویر ۵). او دعای پوستی در مچ دست دارد به این باور که روزی رسان است.

شکل ۵. میرآباد چابهار

ویژگی‌های آموزشی

فضای آموزشی اغلب محدود است به همین دلیل حضور خیرین مدرسه‌ساز (از جمله بنیاد هاسب) در اغلب نقاط استان امری معمولی است. علت آن است که جمعیت این محله مستمر افزایش می‌یابد یا با مهاجران خارجی و یا با مهاجران روستایی که از روستاها مهاجرت و مدارس روستاها متروکه رها می‌شود در نتیجه در هر کلاس ابتدایی حدود ۶۰ نفر دانش‌آموز وجود دارد.

نوجوانان دختر یا مدرسه نمی‌روند یا حداکثر کلاس سوم راهنمایی را می‌گذرانند، برخی دخترها دانش‌آموز مدارس دینی هستند. جوانان پسر، به بهانه این که از تحصیل چیزی به دست نمی‌آوریم، اغلب مدرسه را ترک می‌کنند. آنان

شاگردی مغازه‌های پارچه‌فروشی و لوکس‌فروشی را ترجیح می‌دهند به این امید که در آینده خود صاحب مغازه شوند.

معلم‌های این محله‌ها یا در آستانه‌بازنشستگی و یا افراد ناتوان‌ها هستند، در نتیجه کیفیت آموزش بسیار پایین است، برخی دانش آموزان کلاس پنجم، خواندن و نوشتن را نیاموخته‌اند، چون تا کلاس پنج نمره توصیفی است، در خردادماه نمره "نیاز به تلاش" دریافت می‌کنند و درنهایت، در شهریورماه با نمره "قابل قبول" پذیرفته می‌شوند.

ویژگی‌های اجتماعی

از نظر اجتماعی، در این محله‌ها خانواده‌ها دارای فقر فرهنگی هستند و آگاهی اجتماعی ناچیز دارند، در جیب جوانان پسر، چاقو، فشنگ و تفنگ هست و می‌گویند "این کار کلاس دارد". این جوانان در اصطلاح محلی «مامائوک» موبلند نامیده می‌شوند، در پنج‌انگشت خود انگشت دارند. مصرف مواد مخدر روال عادی است. ساعت یازده شب که از خیابانی موسوم به پنجشیر در زاهدان رد شوید، معتادها ردیفی نشسته‌اند و نهیب می‌زنند که چراغ اتومبیل را خاموش کنید.

مردم حاشیه‌ای از حامیان سرسخت فرهنگ دینی‌اند، به هنگام حادثه مسجد مکی در سال ۱۴۰۳، آن‌هایی که روی گاری بساط فروشندگی داشتند، گاری را رها کرده و به گفته خودشان به یاری مسجد شتافته‌اند. وقتی از آن‌ها پرسیده شود که مسجد (مسجد مکی) برای شما چه کار می‌کند، پاسخ آن است که "اگر مشکلات ما را بگوییم، بررسی و در حد توان یاری می‌کنند اما بنده خداها که امکاناتی ندارند، خودشان هم مشکل دارند".

ویژگی‌های شغلی

شغل اغلب افراد محله‌ها بنایی، کارگری، فروش مواد سوختی (بنزین و گازوئیل) غیرمجاز در نواحی مرزی، کاسب‌خرد و یا فروشندگی سرخیابان (تصویرهای ۶ و ۷) و شاگرد مغازه هستند، گروهی با اتومبیل مسافرکشی می‌کنند. گروهی با دریافت یارانه و کمک کمیته امداد (سیستان) روزگار می‌گذرانند، دامداری، کشاورزی، و صیادی سیستان در اثر خشک‌سالی از بین رفته است. شهرک علی‌اکبر زابل که از تجمیع روستاهای مرزی تشکیل شده بود، در فقر مطلق است. برخی از نواحی جنوبی استان برای کار به بندرعباس و عسلویه می‌روند. تعداد محدودی که کار استخدامی در ادارات و نهادهای دولتی دارند، از وضعیت اقتصادی بهتری برخوردارند.

مردم محله "سردرکان" ایرانشهر را اغلب مهاجران ناحیه سرباز، افراد پاکستانی و افراد بدون شناسنامه تشکیل می‌دهند. شغل مردم فروش مواد مخدر، بنایی و کارگری موقت است. چون امسال در بلوچستان به‌جای هندوانه، خربزه، بادمجان، خشخاش کشت شده و مواد در مغازه‌ها به‌صورت کالا به کالا مبادله می‌شود، موجب آسیب جدی نسل جوان می‌شود.

برخی ساکنان محله "تللینگ تاج محمدخانی" و "تللینگ حسن خانی" ایرانشهر کشاورزی و تولید علوفه، باقلا، سبزی، یونجه (به‌صورت غرقابی با استفاده از آب موتور) و نیز نخلستان دارند که اکنون با کمبود آب مواجه‌اند.

تصویر ۷. دستفروشی زنان محله سیچنوکان، در خیابانی در نیکشهر

تصویر ۶. ماهی فروشی در خیابان نیک شهر

عوامل مؤثر بر شکل گیری و تداوم فضاهای غیررسمی و فرودست

با استفاده از تحلیل زمینه‌ای گزاره‌های تحقیق محلی^۱ مفهوم^۲، ۵ مقوله^۳ و ۳ مقوله کلان^۴ حاصل می‌شود که به شرح زیر قابل تبیین است:

الف، مقوله کلان حکومت‌مندی^۵

حکومت‌مندی، مفهومی است که توسط میشل فوکو، فیلسوف فرانسوی، مطرح شده است. این اصطلاح ترکیبی از "حکومت"^۶ و "ذهنیت"^۷ است و به شیوه‌های مختلفی اشاره دارد که از طریق آن‌ها دولت و نهادهای اجتماعی، رفتار افراد و جمعیت‌ها را مدیریت، کنترل و هدایت می‌کنند (فوکو، ۱۹۷۸). در کنترل کنش و فاعلیت انسانی بایسته است که سه عامل تعیین‌کننده، مورد دخل و تصرف قرار گیرد: وابستگی به مسیر، از جنبه پویایی روندهای اقتصادی؛ متن اجتماعی، از جنبه ساختاری؛ و روند اقتصادی مشروط^۸ (باسلت و گلاکسر، ۲۰۰۳: ۱۳۷-۱۳۱). حکومت‌مندی در این تحقیق متشکل از سه مقوله منطبق بر سه عامل تعیین‌کننده کنش انسانی است:

^۱ اطلاعات مرتبط با گزاره‌های تحقیق در جدول مجله موجود است

^۲ Concept
^۳ Category
^۴ Core Category
^۵ Governmentality
^۶ Government
^۷ Mentality
^۸ Context

^۹ عمل مشروط، ساختارهای متنی خاص را بازتولید می‌کند یا تحول می‌دهد که به نوبه خود، الزامات عمل آینده را شکل می‌دهد.

یکم، وابستگی به مسیر

اولین عامل مؤثر بر شکل‌گیری فضاهای تنگ‌دستان در پیرامون شهرهای استان، وابستگی به مسیر است که متأثر از چهار مفهوم سابقه تاریخی، همسایگی با افغانستان و پاکستان، ناامنی مرزی و مهاجران خارجی است. تا دوره قاجار، در بلوچستان نظام ملوک‌الطوایفی حاکم بود، در دوره پهلوی، حکومت مرکزی اقتدار خود را برقرار کرد اما آن‌ها با خوانین می‌ساختند و به آن‌ها حقوقی می‌پرداختند. حکومت پهلوی دوست محمد خان بارکزیایی را اعدام کرد اما املاک او را به فرزندان وی بازپس داد و از آنان در مشاغل اداری بهره می‌گرفت (سیاسر، ۱۳۸۴: ۷۵). بعد از انقلاب، ابتدا سردارها مورد بی‌مهری قرار گرفتند که موجب قدرت بیشتر مولوی‌ها شد. اکنون دولت با سرداران همکاری و آنان را تقویت می‌کند. نگاه حاکمیت پهلوی نسبت به جنوب شرق ایران ایدئولوژیک بود، که در دوره جمهوری اسلامی نگاه ایدئولوژیک و امنیتی تأثیر بیشتری بر تداوم نابرابری‌ها داشته است. در این ناحیه مراکز علمی چون دارالفنون سابقه نداشته است، ارتباطات علمی و فنی با جهان توسعه‌یافته محدود بوده است، آنچه بر توسعه‌نیافتگی تاریخی تداوم می‌بخشد، غلبه و استمرار همان نگاه کنترلی مرکز-پیرامونی بوده است. پیرامونی که دارای پیوست‌های مذهبی یا قومی و اجتماعی خاصی است. این نگاه حتی تا سطوح غیر خودپنداری امنیتی و استراتژیک پیش رفته است.

وقتی انگلیسی‌ها در تعیین مرز شرقی ایران توسط گلداسمیت (افراخته، ۲۰۰۶: ۴۲۳-۴۳۲)، اقوام خویشاوند با فرهنگ و زبان مشترک بلوچ و سیستانی را از هم جدا کردند، زمینه رفت‌وآمد اقوام مشترک بین ایران، افغانستان و پاکستان به وجود آمد و عامل بنیانی شد که مردم ناحیه در سه کشور، به هنگام بحران‌ها، در مسیرهای تاریخی خود (مهاجرت‌های روزانه، موقتی و دوره‌ای) داشته باشند؛ امکان ایجاد ناامنی‌های مرزی (قاچاق مواد سوختی، کالا، انسان، و مواد مخدر)، فراهم آید؛ دیوار مرزی ایران و افغانستان با هزینه بسیار و دستاورد اندک احداث شود؛ مشکل حقابه ایران از آب هیرمند و کمبود آب ناشی از آن ایجاد شود؛ ازدواج بین اقوام با تابعیت‌های ایرانی، پاکستانی، افغانستانی و مشکلات اجتماعی حاصله از آن، از جمله نداشتن کارت هویت صورت گیرد؛ و در نهایت، و در شکل‌گیری محله‌های فرودست مؤثر افتد.

دوم، متن اجتماعی

منظور از متن اجتماعی عبارت است از:

- فضای جغرافیایی-سیاسی (موقعیت مکانی و ساختار حکومتی)؛
- ساختارهای اجتماعی (نهادهای رسمی و غیررسمی مانند خانواده، آموزش، دین، اقتصاد و سیاست)؛ و
- قدرت و نابرابری (روابط سلطه، تبعیض یا عدالت)، که روابط بین افراد و گروه‌های اجتماعی را تنظیم می‌کنند و بر زندگی مردم اثر می‌گذارد (باسلت و گلاکسر، ۲۰۱۱، فصل ۴). متن اجتماعی در این تحقیق شامل ده مفهوم است. از جمله:

فاصله استان از مرکز سیاسی و اقتصادی کشور

باور عمومی بر آن است که فاصله استان از مراکز اقتصادی، دوری از قطب‌های صنعتی و تجاری کشور، هزینه‌های حمل‌ونقل و توسعه زیرساخت‌ها را افزایش می‌دهد. نیاز به نیروی انسانی متخصص که با هزینه بسیار و به صورت موقت به استان سفر می‌کند، هزینه طرح‌های توسعه را افزایش و برنامه‌های توسعه به خوبی محقق نمی‌شود.

وضعیت اقلیمی

بررسی شاخص خشکسالی بارش، تبخیر و تعرق استاندارد شده موسوم به SPEI نشان می‌دهد که سیستان و بلوچستان در ۱۰ سال منتهی به پایان تیر ۱۳۹۹ بیشترین مساحت تحت تأثیر خشکسالی در کشور را داشته است (روابط عمومی اداره کل هواشناسی استان سیستان و بلوچستان، تسنیم، ۱۲ مرداد ۱۳۹۹) و همچنان ادامه دارد. میزان بارش‌ها در ۵۰ سال گذشته ۳۵ میلی‌متر در استان کاهش پیدا کرده است و در همین مدت دمای هوا ۲٫۱ درجه افزایش پیدا کرده است (مدیرکل هواشناسی سیستان و بلوچستان، ایسنا، ۱۲ تیر ۱۴۰۴). خشکسالی، از سویی، در روستاهای پراکنده استان کشاورزی و دامداری را بسیار تضعیف کرده و منبع درآمد روستاییان را از بین برده است و از سوی دیگر، بهانه‌ای به دست مالکان اراضی کشاورزی پیرامون شهرها داده تا با توجه به ارزش افزوده زمین در بخش مسکونی، اقدام به تغییر کاری اراضی مزبور نمایند.

در بروز تحول دو گانه مزبور دو نکته قابل توجه وجود دارد: یکم، اینکه بهره‌برداری نامناسب از منابع زیرزمینی آب نقش مهمی داشته که از آن سخن گفته خواهد شد. دوم، آنکه، در همین استان، در موارد زیادی بارش‌هایی اتفاق افتاده که منجر به سیل و خسارت، به ویژه در دشتیاری، کنارک و زراباد شده است (مدیرکل هواشناسی سیستان و بلوچستان، ایسنا، ۱۲ تیر ۱۴۰۴).

بهره‌برداری نامناسب منابع

در دهه اول انقلاب، سیاست خودکفایی مواد غذایی اتخاذ شد. در این راستا آنجا که میسر بود به روش قانونی و غیرمجاز اقدام به حفر چاه کرده و با روش غرقابی و گاه کاشت محصولات با نیاز آبی بالا در دستور کار قرار گرفت. در راستای این سیاست، در دشت بمپور، قبل از انقلاب تنها هفت حلقه چاه وجود داشت. در سال ۱۳۶۳، ۷۴ چاه عمیق و ۳۸۵ حلق چاه نیمه عمیق ایجاد شده بود که این ارقام در سال ۱۳۶۶ به ترتیب به ۱۳۱ و ۶۰۲ حلقه افزایش یافت. در همین دوره سطح آب زیرزمینی از ۹ متر به ۹۵ متر کاهش یافت. در فاصله ۳۰ کیلومتر از بمپور تا سرکهوران، حدود ۱۰۰۰ چاه موتور آب قانونی و غیرقانونی وجود دارد که نتیجه آن خشک شدن دشت بمپور است. گذشته از این‌ها احداث دو سد "پیشین" و "زیردان" تعادل اکولوژیکی منطقه را دچار اختلال کرده است. از این رو، نمی‌توان در توجیه تضعیف درآمد فعالیت‌های کشاورزی و دامداری روستایی تنها به تغییرات آب و هوایی اکتفا کرد بلکه سیاست‌های توسعه نقش مهم‌تری ایفاء کرده است.

به بهانه مقابله با خشکسالی، طرح‌های مختلف تأمین آب، به‌ویژه در شمال استان برنامه‌های هزینه‌بری چون بهره‌برداری از آب ژرف^۱، اجرای طرح نیم لوله‌ها (تصویر ۸) و اجرای طرح لوله‌کشی زیرزمینی آب برای مقابله با تبخیر اجرا شده است. درحالی‌که مهم‌ترین مشکل مردم سیستان، کمبود شدید آب است، هنوز برداشت محصول خربزه و هندوانه با نیاز آبی بالا و به‌صورت غرقابی رواج دارد و در جنوب و جنوب غرب استان تولید محصولات با نیاز آبی بالا تداوم دارد.

شکل ۸. طرح نیم لوله‌های آبیاری در سیستان که به‌جای آب، ماسه‌بادی انباشته است.

آموزش

از نظر کمی، پوشش واقعی تحصیلی در دبستان در استان سیستان و بلوچستان ۹۲٫۵ درصد نسبت به میانگین ۹۸ درصدی کشور در رتبه ۳۱ قرار دارد. به عبارت دیگر عدم پوشش تحصیلی در دوره ابتدایی ۷٫۵ درصد و معادل بیش از ۳٫۵ برابر میانگین کشوری است. نرخ ترک تحصیل در دوره ابتدایی ۴٫۵ درصد در برابر ۲٫۱ درصد میانگین کشوری است (آرشیو بنیاد همدلان آینده‌نگر ایران). برآورد محلی این مطالعه در محله‌های حاشیه نشان می‌دهد که پوشش واقعی تحصیلی در دبستان حدود ۷۰ درصد و نرخ ترک تحصیل بیش از ۱۸ درصد است. از نظر کیفی به دلیل فضای محدود، بی‌توجهی مسئولان به آموزش ابتدایی، وجود معلم‌های ناکارا و در آستانه بازنشستگی، رقابت اشتغال کاذب، بی‌انگیزگی دانش‌آموزان، و کیفی بودن ارزیابی تحصیل دانش‌آموزان، در وضعیت بسیار بدتری قرار دارد. همین وضعیت به نسبتی بیشتر (از نظر کمی و کیفی پایین‌تر) در دوره متوسطه دیده می‌شود. از سوی دیگر وجود مدارس خاص، در مناطق خاص و برای افراد خاص با هزینه‌های بالا و عدم توان‌بخش عظیمی از جمعیت در دسترسی به این گونه مدارس، احتمال ارثی شدن تحصیلات و پیامدهای آن را افزایش داده است. درحالی‌که اکثریت مردم از آموزش لازم بهره‌ای نمی‌برند، هنوز در حسرت آموزشگاه‌هایی چون کشاورزی بمپور دهه ۴۰ هستند.

^۱ منابع آب ۱۰۰۰ میلیارد متر مکعب یعنی ۵۰ برابر آب رودخانه کارون در عمق ۳۰۰۰ متری، که هزاران میلیارد تومان پول برای استخراج آن دریافت و خرج شده است.

سیاست گذاری نامناسب

طرح‌های هادی روستایی در سطح استان سیستان و بلوچستان موفقیتی نداشته است چون اسکان از اشتغال پیروی می‌کند و این طرح منجر به تولید اشتغال و ماندگاری جمعیت روستایی نشده است. طرح اشتغال‌زایی روستایی سازمان برنامه و بودجه به‌رغم صرف هزینه‌های بسیار، به اهداف خود نرسیده است. طرح‌های توسعه کشاورزی ممکن است در کنارک برای شرکت "ماهان" درآمدی ایجاد کرده باشد، اما موجب اشتغال جمعیت روستایی نشده است. سیاست تأمین مسکن ارزان‌قیمت نیز نتوانسته پاسخگوی متقاضیانی با ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی متفاوت باشد. از همه مهم‌تر، برای توسعه الزاماتی چون امنیت انسانی؛ مشارکت مردمی؛ نبود نگاه امنیتی، نظامی؛ و جوشش‌های درون ناحیه‌ای بایسته است که هیچ‌یک از این الزامات محقق نشده است.

رانت زمین و فساد

یکی از ویژگی‌های مهم گسترش سکونتگاه‌های غیرمجاز در استان آن است که حاشیه‌نشینی یا در زمین‌های منابع طبیعی با تبانی افراد متنفذ و نهادهای ذی‌ربط (شهرداری، جهاد کشاورزی و...)، و یا با تغییر کاربری اراضی زراعی پیرامون شهرها توسط مالکان عمده صورت گرفته است و تنگدستان در حقیقت قربانیان این روند بوده‌اند. این امر در پیرامون اغلب شهرهای مهم استان، زاهدان، چابهار و سراوان دیده می‌شود. در سراوان، سیستم اداری و افراد برخوردار با واگذاری طرح و زمین در بالادست ۱۵ رشته قنات، و حفرچاه، باغ‌های چند هکتاری ایجاد کرده، در نتیجه قنات‌ها و نخلستان‌ها خشک شده‌اند. اکنون در همان زمین کشاورزی خشک شده، محله‌های پیراشهری شکل گرفته است. در روند تحول کاربری، باورهای مذهبی مردم مورد سوءاستفاده قرار گرفته به این معنی که بانیان یا مالکان، نخست مسجد می‌سازند، بعد دور و برش محله‌ها شکل می‌گیرد و به فقرا می‌فروشند.

روابط تبعیض آمیز

روابط تبعیض آمیز در ناحیه به اصطلاح دورافتاده سیستان و بلوچستان سابقه تاریخی دارد. "جن بستر"، جامعه‌شناس آمریکایی، در تحقیق خود در ناحیه خاش می‌نویسد: "مأموران اصلاحات ارضی برای انجام مأموریت خود در دهستان سنگان به خانه حاج امیر (مالک) هدایت شدند. حاج امیر ضمن پذیرایی مفصل، برزگران را جمع کرد، او به برزگران گفته بود که "در نزد مأموران اقرار کنند که ما روی زمین‌های شخصی کار می‌کنیم و در اینجا رعیت وجود ندارد، در غیر این صورت شمارا به بیرون از سنگان پرت می‌کنم". حاج امیر به این صورت از تقسیم اراضی خود به هنگام اصلاحات ارضی جلوگیری کرد" (بستر، ۱۹۷۶: ۶۸). به این ترتیب، زمین در دست خانواده او تا همین حالا باقی مانده یعنی اصلاحات ارضی جمهوری اسلامی (افراخته، ۱۳۹۹: ۵۶-۵۹) نیز نتوانست املاک خانواده حاج امیر را به برزگران تهیدست واگذار نماید. بخشی از نوادگان همان برزگران، اکنون در محله‌های تهیدست زاهدان و خاش زندگی می‌کنند.

¹ Bester, J. F.

در ناحیه بم پشت، مالکان، اراضی کشاورزی را از زمان رژیم سابق حفظ کرده بودند، برخی از آنان از دولت پهلوی مدال مرزبانی (یاور) گرفته و نماینده دولت بوده‌اند. از سال ۱۳۷۰ نوه‌های آن‌ها زمین‌ها را به فقرا فروخته و محله‌های فرودست شکل گرفته است که نمونه‌ای از آن محله داب سران است.

برخی از مالکان در سروان توانسته‌اند اراضی خالصه (هالیدی^۱؛ ۱۹۷۹: ۱۰۶) را از طریق حفر چاه‌های مصنوعی سطحی و القای آن به عنوان قنات، تصاحب و حفاظت کنند و اکنون بازماندگان آن‌ها اراضی را به کسانی فروخته‌اند که در آنجا محله فرودست ایجاد شده است.

نگاه ایدئولوژیک نسبت به ناحیه در سال‌های بعد از انقلاب خود را در واگذاری اراضی شهری، اعطای مجوزها، تسهیلات صنعتی، سهام کارخانه آرد، وام‌های کم‌بهره، جذب مدارس و دانشگاه‌های معتبر، استخدام نهادهای دولتی و عمومی نشان داده است، در سطوح میانی و پایین اداری کسب حمایت اجتماعی نقش پررنگ‌تری در اعطای امتیازات داشته است.

شیوه تخصیص بودجه

طبق یک قانونی نانوشته، سیستم تخصیص بودجه، مثل رودخانه‌ای است که هرچه عمیق‌تر باشد، آب بیشتری می‌کشد. چون بودجه بر حسب تعداد مدارس و مراکز بهداشتی موجود اختصاص می‌یابد، هر جا بیشتر مدرسه موجود باشد، تخصیص بیشتر صورت می‌گیرد، همان شیوه تخصیص بودجه برای شهر و پیرامون هم اعمال می‌شود. طبق قانون، ارزش افزوده هر ناحیه‌ای به همان ناحیه اختصاص می‌یابد، منطقه محروم چون صنعت ندارد، درآمد ندارد، پس ارزش افزوده هم ندارد که به آنجا بازگردد. در نتیجه محروم‌تر می‌شود. بالاخره، تخصیص بودجه بر حسب قدرت چانه‌زنی و لابیگری نمایندگان هر ناحیه فرق دارد. هر کس و هر جا که قدرت و لابیگری بیشتری داشته باشد، بودجه بیشتری می‌گیرد و این موضوع بارها از زبان خود صاحب‌منصبان اعلام شده است.

تولید سنتی

بیشتر مردم به کشاورزی سنتی، دامداری، و مشاغل کوتاه‌مدت متکی هستند که در برابر بحران‌ها (مانند خشکسالی) آسیب‌پذیرند. تولید معیشتی با مشقت بسیار و بازدهی بسیار اندک نمی‌تواند نیازهای جمعیت روبه‌تزايد را برآورده سازد (تصویر ۹).

در سال‌های آخرین دهه‌های موج دوم انقلاب صنعتی، یعنی پیش از دهه ۱۹۴۰، تفاوت تولید کشاورزی معیشتی و مدرن به نسبت ۱۰ به یک بود اما در پایان قرن بیست، این نسبت به ۲۰۰۰ به یک رسیده است. اگر مقیاس سرانه تولید هر کشاورز در نظر گرفته شود، در سال ۱۸۵۰، یک کارگر در آمریکا می‌توانست غذای چهار نفر را تأمین کند ولی در سال ۱۹۹۰، یک کارگر در آمریکا می‌توانست غذای ۷۸ نفر را تأمین کند (افراخته، ۱۳۹۷: ۸۹).

براساس مطالعه میدانی این مطالعه، یکی از مهم‌ترین عوامل مهاجرت روستاییان استان به حومه‌های فقر، تولید معیشتی و بی‌ثباتی آن در برابر عوامل محیطی و اقتصادی و درآمد ناچیز بوده است.

¹ Haliday

تصویر ۹. شخم سنتی مزارع در نیکشهر

کارایی نظام قضایی

فقر امنیت، به معنی آن است که آزادی فرد برای دریافت حقوق خودش سلب شود، اگر وضعیت قضایی مناسب نباشد، خانواده‌ها قادر نیستند در آموزش فرزندان خود موفق شوند، فرد امکان دسترسی به برخی مشاغل را نخواهد داشت، سیستم قضایی سهل‌الوصول، ارزان، قاطع و بی‌طرف از الزامات ضروری توسعه و رفع فقر و محرومیت است (خلعتیری، ۱۳۹۶).

فروش غیرقانونی، تغییر غیرقانونی کاربری اراضی، یکی از عوامل عمده شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیرمجاز در استان بوده است. ساخت مسکن بدون رعایت الزامات قانونی برای برخی افراد به‌سادگی میسر بوده است امری که تهدید استان را در آن راهی نیست. فروشندگان اراضی منابع طبیعی به آسانی تعقیب قانونی می‌گیرند و یا آن را دور می‌زنند و طبقه فقیر و افراد فاقد شناسنامه توانایی احقاق حق خود را ندارند. سپردن قضاوت به شورای حل اختلاف و یا سرداران در موارد بسیاری نه تنها نمی‌تواند امنیت انسانی را تأمین کند، بلکه در موارد بسیاری تشدیدکننده مخاصمات و کینه‌توزی‌های محلی بوده است. کینه‌توزی و مخاصمات محلی از سویی جمعیت روستایی را اجبار به کوچ کرده و از سوی دیگر فروش و تغییر کاربری غیرمجاز اراضی پیراشهری زمینه گسترش فضاهای فقر را فراهم آورده است.

سوم، اقتضاء

منظور از اقتضاء، هر چیزی است که وجودش حتمی نیست، اما تحت شرایط خاصی محقق می‌شود (باسلت و گلاکسر، ۲۰۰۵: ۱۵۴۵-۱۵۶۳). چهار مفهوم مرتبط با اقتضاء و مؤثر بر شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در استان عبارت‌اند از:

بی‌اعتمادی مردم

به نظر می‌گدال، دولت‌ها می‌توانند قابلیت‌های "نفوذ"، "تنظیم روابط اجتماعی" و "تخصیص منابع" را داشته باشند. فوکویاما می‌گوید جوامع توسعه‌نیافته، جوامعی هستند که فاقد سنت قدرتمند دولتمندی هستند و بنابراین در این جوامع نمی‌شود انتظار داشت توسعه از بالا رخ دهد؛ چراکه دولت این توانمندی را ندارد. در این شرایط است

¹ Contingency

که یک دولت ضعیف، آن‌چنان‌که عجم اوغلو و رایینسون بیان می‌کنند، نمی‌تواند در یک جامعه ضعیف به توانمندی برسد. تنها وقتی که جامعه قدرتمند است، در یک تعامل دوسویه می‌تواند دولت را به قدرتمندی برساند (رضاییان اصفهانی، ۱۴۰۳).

در جامعه ایران هم پژوهش‌های مفصل و مشاهدات عینی هرروزه‌ای درباره رابطه دولت با مردم، سه مؤلفه "بی‌اعتمادی"، "عدم همکاری" و "ناامنی" را نشان می‌دهد. اگر این سه مؤلفه به‌عنوان سه ضلع یک مثلث در نظر گرفته شود، می‌توان آن را به‌عنوان الگوی "ناتوان ساز دوسویه" در نظر گرفت (رضاییان اصفهانی، ۱۴۰۳). در ناحیه مورد مطالعه، دولت به مناطق مرزی اعتماد ندارد و سرمایه‌گذاری نمی‌کند. بومیان نیز به دولت اعتماد ندارند. اکثریت عوام مردم می‌گویند "دولت از منابع ناحیه بهره می‌برد اما حقوق ما را رعایت نمی‌کند". نتیجه این امر نوعی پناه بردن به سیستم تأمین اجتماعی سنتی است که برنده آن تنها دلالت و قاچاقچیان حرفه‌ای و بازنده آن مردم ناحیه و کشور است.

اشتغال کاذب

بین شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی و آسانی دسترسی به اشتغال کاذب رابطه مثبتی وجود دارد. در پیرامون شهرهای زاهدان و چابهار به دلیل وجود اشتغال کاذب، پرجمعیت‌ترین سکونتگاه‌های غیررسمی دیده می‌شود ولی در شهرهای اسپکه، محمدآباد و دیگر شهرهای کوچک استان، وجود محله‌های فرودست محسوس نیست چون کاری برای مهاجران وارد شده وجود ندارد. بسیاری از افرادی که در فعالیت‌های پرخطر غیرمجاز مشارکت دارند، کارت هویت ندارند. برخی از فعالیت‌های کاذب در مقایسه با فعالیت‌های مولد درآمد بیشتر و سهل‌الوصولی دارند که موجب ترک تحصیل جوانان و بی‌انگیزگی فعالان بخش مولد شده است.

به باور نورث، "اگر چارچوب نهادی به فعالیت‌های خلاف عرف جامعه پاداش دهد، در این صورت، سازمان‌ها در جهت خلافتکاری سامان می‌یابد و اگر چارچوب نهادی به فعالیت‌های تولیدی پاداش دهد، در این صورت سازمان‌هایی به وجود می‌آیند که فعالیت‌های مولد و تولیدی را ترویج می‌کند. این دیدگاه را "داگلات نورث" (۱۹۹۴: ۳۶۸-۳۵۹) در مقاله خود به‌وضوح تشریح کرده است.

اگر کشوری بخواهد توسعه پیدا کند، باید ساختار نهادی به سمتی حرکت کند که در آن جامعه، هزینه فرصت مفت خواری بالا رفته باشد. تا زمانی که افراد از طریق درآمدهای رانتی می‌توانند درآمدهای زیاد، بدون ریسک و بدون زحمت به دست آورند، فرد به سمت تولید نخواهد رفت و اگر قرار باشد در کشوری توسعه اتفاق افتد، باید فعالیت‌های مولد مورد تشویق قرار گیرند (مؤمنی، ۱۳۹۵).

تصرف زمین توسط تهیدستان

در جامعه محلی دیدگاهی رایج است که کپرنشین‌ها زمینی تصاحب می‌کنند و آن را در اختیار می‌گیرند، آنان در روستا زمین ندارند در محله‌های غیررسمی زمینی تصاحب می‌کنند و با فعالیت غیرمجاز زندگی می‌کنند، باشد

که در آینده مالک زمین شوند. در آغاز انقلاب چون، کنترلی نبود؛ مردمی که در اثر خشک سالی از روستاها فرار کرده بودند، زمین را باقیمت ارزان از مالکان قدیمی خریده و ساکن شده‌اند. فرماندار چابهار می‌گوید: افراد مختلف به همراه خانواده‌شان در محله‌های حاشیه‌ای مستقر می‌شوند و کپر می‌زنند و انتظار دارند دولت در بحث آب و برق به آن‌ها رسیدگی کند. بیشتر حاشیه‌نشین‌ها برای شغل و همچنین برای تصرف زمین در شهر مراجعه دارند؛ زیرا در چابهار زمین‌ها ارزشمند است و یک خانواده بعد از مدتی، زمینی را تصرف و طی چند سال بعد مالک آن می‌شود و در این مدت هم امکانات خدماتی و قانونی برای او فراهم می‌شود.

ماندگاری جمعیت

ضریب ماندگاری و سرمایه‌گذاری بومیان در استان ناچیز، موقتی و مشروط است، به این معنی تا وقتی ماندگارند که پست پردرآمدی داشته باشند، هم‌زمان در سایر نقاط چون تهران، مشهد و... سرمایه‌گذاری می‌کنند؛ تا آنجا در استان ساکن می‌شوند که وام تسهیلاتی دریافت کنند و نمونه آن در ساخت کارخانه کولرسازی، میخ‌سازی و خودکارسازی مشاهده می‌شود که بعد از مدتی جمع‌آوری و به استان‌های دیگر منتقل شده است و استانداران سابق نیز آن را تأیید کرده‌اند.

از سوی دیگر، تحصیل‌کردگان و معدود متخصصان استان نیز آنجا را ترک می‌کنند. دو موضوع می‌تواند توجیه‌گر مسائل بالا باشد:

موضوع اول، رعایت حقوق مالکیت است، از نظر "هرولد دمستز"، کارکرد نخستین حقوق مالکیت این است که انگیزه‌های تولید ارزش را افزایش می‌دهد. هر دارایی دربردارنده منافع و هزینه (هزینه‌های مبادله، سنجش و یژگی، هزینه حفظ قدرت انحصاری قبل از مبادله و هزینه جلوگیری از تعدی دیگران است. اگر منفعت از هزینه بیشتر باشد، مالک بر در اختیار گرفتن دارایی اصرار خواهد ورزید و در غیر این صورت اصرار بر دارایی از نظر مالک منتفی است (مؤمنی، نایب، ۱۳۹۵:۷۵). تضمین حقوق مالکیت و وجود فرصت‌های اقتصادی برابر برای همه اقشار جامعه، شرط وجود نهادهای اقتصادی فراگیر است (اغلو، رابینسون، ۱۳۹۵: ۱۱۴).

موضوع دیگر، رعایت شایسته‌سالاری است. شایسته‌سالاری یکی از مفاهیم کلیدی در پیشرفت و ترقی امروزی است. شایسته‌سالاری عبارت از قرار گرفتن افراد مناسب در جایگاه‌های شغلی مناسب، ارزشیابی مستمر افراد و جابجایی یا تثبیت آن‌ها براساس نتایج ارزشیابی در یک فرآیند مستمر است. شایسته‌سالاری دیدگاهی است که براساس آن شهروندان از طریق نظام آموزشی و با تلاش و کوشش فراوان استعدادهای خود را شکوفا کرده و در نهایت، در جامعه فارغ از طبقه اجتماعی، ثروت، نژاد، قومیت و جنسیت برای تصدی مناصب مختلف، تنها براساس شایستگی برگزیده می‌شوند (افراخته، ۱۳۹۷: ۵۴).

ب، مقوله کلان نبود اقتدار سازمانی

فروستان ساکن فضاهای فقر از سه منبع اقتدار سازمانی محرومند که در مقوله فقر و انزوای اقتصادی و اجتماعی و سه مفهوم زیر بیان می‌شود:

سلطه فقر و بیکاری

فقر و بیکاری محله‌های حاشیه‌ای پدیده‌ای عادی است، چون مردم امنیت اقتصادی ندارند، جوانان کم سن و سال در قاچاق کالا و مواد سوختی مرزی کار می‌کنند، وقتی حتی ۱۰ روز مرز بسته شود، سرقت بیشتر، بنیاد خانواده به‌سوی فروپاشی، و کج‌روی‌های اجتماعی افزایش می‌یابد. سرقت و اعتیاد جزء عادات روزانه زندگی است، در نتیجه صدای آنان در محافل قدرت و تصمیم‌گیری شنیده نمی‌شود.

عدم نفوذ سازمانی

حدود ۶۰ درصد مردم محله‌های فقر شناسنامه ندارند؛ شورای شهر تنها به هنگام اخذ رأی مردم محله‌های فقیر را به رسمیت می‌شناسد؛ ادعا می‌شود که ۵۰ درصد مدیریت استان دست ۱۰ درصد جمعیت و ۵۰ درصد دیگر مدیریت سهم ۹۰ درصد جمعیت است. به دلیل نبود مشارکت، مقاومت فرهنگی و گاه اعتراض عملی به‌صورت تخریب کارگاه‌ها و یا همکاری با معاندین قابل‌ردیابی است.

ضعف مهارتی

دستاوردهای آموزشی با نیازهای مهارتی جامعه هماهنگی ندارد. آموزش نظری و بی‌ارتباط با نیاز شغلی و فرهنگی جامعه سبب شده که بیشتر ساکنان محله‌ها کارگران ساده باشند درحالی‌که جامعه نیازمند مهارت، حداقل در حد مرسوم خدمات فنی و تولیدی جامعه است؛ دانش‌آموز کلاس پنجم، خواندن و نوشتن بلد نیست، چون ارزیابی توصیفی است؛ و

نتیجه بلندمدت‌تر آن که بی‌سوادی و بی‌مهارتی می‌تواند ارثی شود چون از دهه ۷۰، ایجاد مدارس خاص برای دانش‌آموزان خاص، با هزینه سنگین و انواع سهمیه در پذیرش دانشگاه‌ها و استخدام ادارات دولتی و نهادها ایجاد شده که دیگر استعدادها را در آنجایی نیست.

ج، مقوله کلان نبود منابع حمایتی

فروستان ساکن فضاهای فقر از سه منبع حمایت محروم‌اند که در مقوله فقدان شبکه حمایتی و سه مفهوم زیر بیان می‌شود:

نبود حمایت خانواده، محله

کپر نشین‌ها اغلب فرزندان روستاییان تهیدست هستند، آنان در روستا زمین و مسکن نداشتند، اکنون نیز نمی‌توانند از فرزندان خود حمایت مالی نمایند و آنان را به مدارس مطلوب بفرستند. سنت فرهنگی پدرسالار رایج است؛ بسیاری از جوانان به‌ویژه دختران از حمایت خانواده خود در تأمین اشتغال، مسکن و تحصیلات دلخواه برخوردار نیستند.

نبود حمایت جامعه مدنی

نمایندگان انتخابی مردم محله‌های فقیر، بعد از انتخابات، موکلین خود را فراموش و برعکس ارتباط خود را با صاحب‌منصبان برقرار می‌کنند و از آنان حرف‌شنوی دارند؛ مردم از نظر فرهنگی، اجتماعی و سیاسی قادر به ایجاد تشکل نیستند، آنان طرفدار نهادهایی هستند که آن نهادها توان چندانی در حمایت از مردم ندارند. بنابراین، قدرت چانه‌زنی و احقاق حقوق خود را ندارند.

نبود حمایت دولت

سازمان عشایری قدرت تأمین نیازهای عشایر را ندارد، به هر نفر عشایر در ماه هفت کیلو آرد تعلق می‌گیرد که نسبت به نیاز خانواده حداقل پنج‌نفری آنان ناچیز است. در مبادلات مرزی و فعالیت‌های صیادی، مردم فرودست سهم ناچیزی دارند، در مبادلات مرزی به عنوان کولر (بردوکی) مشارکت دارند، خشکسالی چشمه‌سارها را از بین برده و مردم برای زندگی روستایی جایگزینی ندارند. خدمات آموزشی دولت ناچیز و ناکارا است. دبیرستان دخترانه ندارند، راه ارتباطی ندارند و از بستر رودخانه به عنوان راه ارتباطی استفاده می‌کنند، درمانگاه قابلی ندارند. به همین دلیل، در حوضه آبگیر رودخانه کاجو از دهه ۶۰ تا کنون، در شهرستان‌های نیکشهر، قصرقند، و کنارک، تعداد روستاها از حدود ۹۸ روستا به ۳۴ روستا کاهش داشته است.

بحث

تحقیقات متعدد با نکاتی قابل توجه و درخور تقدیر فراوانی در موضوع فضاهای فرودست در نواحی پیراشهری وجود دارد. وجه مشترک همه تحقیقات مزبور آن است که نابرابری منطقه‌ای در ایران و بین شهر و پیرامون آن‌ها را امری محرز می‌دانند که در طول زمان ثابت و گاه بر شدت آن افزوده شده است.

اغلب تحقیقات مزبور به نارسایی و ضعف صورت‌بندی نظری، از جمله نبود مکتب فکری معین علمی، انتخاب چارچوب نظری نامطمئن، عدم اجماع نظر نخبگان سیاسی و تصمیم‌گیران کشور، ضعف روش‌شناختی، ارائه راه‌حل‌های نامناسب، رویکردهای عارضه‌نگر، کاهش عملکرد اقتصاد و سیاست‌های ناموفق توزیعی، سیاست‌های نامناسب تشویق مصرف به جای تهییج تولید و بی‌توجهی به عنصر ممتاز مشارکت و عدالت، اذعان دارند.

گروهی از تحقیقات، در روش تحقیق خود از جبر قیاسی استفاده کرده‌اند، و در بیان عوامل مؤثر نابرابری بین شهر و پیرامون از نظریه‌های قطب رشد فرانسوا پرو، و رویکرد نئولیبرالی "دنيس راندینلی" استفاده کرده‌اند.

رویکرد نئولیبرالی راندینلی نیز با نارسایی‌هایی مواجه است. از جمله این که اتکای زیاد به عرضه سلسله‌مراتب شهری به منظور انتخاب مکان‌های تسهیلات، سبب می‌شود که به تقاضای مؤثر برای کارکردهای شهری توجه کافی مبذول نشود و به روندهای اقتصادی و اجتماعی بهای لازم داده نشود. مبنا شدن نقاط شهری به عنوان رأس هرم سلسله‌مراتبی (از بالا به پایین، هیچ تضمینی در جهت ارائه مطلوب نهاده‌ها و تسهیلات به نقاط سطح پایین‌تر هرم ندارد زیرا شهر تابع قوانین بازار است و بازار نیز فضا را به عنوان یک عنصر اقتصادی دارای سود می‌نگرد.

در برخی از تحقیقات فقر و نابرابری نواحی با موقعیت طبیعی و اقلیمی نواحی)، فاصله آن‌ها از مرکز سیاسی کشور و نیز نظام متمرکز در رابطه قرار داده شده است. فرض‌های اساسی تحقیقات مزبور آن است که نواحی کارگزاران واقعی تلقی می‌شوند؛ نواحی ذات و ویژگی‌های مکانی خاصی دارند؛ منابع، مفهومی سنتی و ذاتی دارد؛ مردم به میل و اراده خود و در راستای کسب حداکثر منافع اقتصادی و عقلانیت کامل عمل می‌کنند؛ باید به توان‌های منطقه‌ای و توجه به ذات و قابلیت مناطق بر مبنای منابع موجود محلی و خلق مزیت‌های نسبی توجه کرد؛ سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی و ارائه تسهیلات و معافیت‌های مالیاتی در مناطق محروم و توسعه نیافته به حذف و تعدیل نابرابری‌ها کمک خواهد کرد؛ باید راهبرد باز توزیع فضایی و مدیریت جریان پول و سرمایه در پهنه سرزمین مطرح باشد؛ باید برنامه مدون و جدی توسعه اشتغال و خدمات روستایی به منظور جلوگیری از مهاجرت‌های درون و برون منطقه‌ای تدوین شود؛ باید نواحی محروم با ارائه زیرساخت‌های بهداشتی، آموزشی و ... به خصوص هنگام وقوع بلایای طبیعی و شیوع بحران‌های اجتماعی و اقتصادی تقویت شود؛ و توانمندسازی جوامع و توزیع خدمات یارانه‌ای هدفمند، به کاهش فقر و نابرابری کمک خواهد کرد. نگرش حاکم بر این تحقیقات، مبتنی بر استفاده از نظریه‌های موج اول است که در بخش مبنای نظری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

تحقیقات محدودی نگاهی متفاوت دارند. از نظر این تحقیقات، اعطای کمک‌های مالی و کمک‌های نقدی سبب می‌شوند که نابرابری‌ها افزایش یافته و ناپایداری‌ها گسترش پیدا کند؛ سیاست‌گذار به جای این که به تحریک مصرف پردازد، باید به تحریک تولید همت بگمارد؛ ارتقای کارایی باید در صدر تصمیم‌گیری‌ها قرار داشته باشد؛ به همین دلیل، هیچ‌یک از برنامه‌ها و راهکارهای توسعه کشور تاکنون به اهداف خود دست نیافته؛ و فقر و نابرابری کاهش نیافته است.

تحقیق حاضر هماهنگ با دیدگاه گروه اخیر، به این نتیجه رسیده که شکل‌گیری و بازتولید فضاهای فرودست، ریشه در حکومت‌مندی دارد که در پیوند با ویژگی‌های متن اجتماعی و اقتصادی شرایط، ساختار قدرتی را شکل داده که مدام فضاهای فقر و تهیدستی را بازتولید می‌کند.

نتیجه‌گیری

شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در استان سیستان و بلوچستان با عامل حکومت‌مندی در ارتباط است. در این نوع حکومت‌مندی، تسلط دیدگاه ایدئولوژیک (مالجو، صادقی، ۱۳۹۶) سبب شده که اقتصاد نئولیبرال حاکم بر ایران، ترکیبی از سیاست‌های بازار آزاد و کنترل دولتی باشد (اطهاری، ۱۴۰۲)؛ خصوصی‌سازی و آزادسازی به گسترش رانت و فساد بیانجامد و بازار رقابتی شکل نگیرد. حکومت‌مندی مزبور، در بطن خود نوعی نظام نئوفئودالیت (استیفن، ۲۰۰۹) در بردارد که در آن شرکت‌های انحصاری بر بخش‌های حیاتی اقتصاد تسلط یافته‌اند؛ کارگران و اقشار جامعه با دستمزدهای پایین و قراردادهای موقت، امنیت شغلی ندارند؛ منابعی مانند آب و زمین، توسط شرکت‌های خصوصی تصاحب می‌شوند؛ فرزندان فقرا به دلیل نبود دسترسی به آموزش و فرصت‌ها، به‌سختی

¹ Stephen

می‌توانند وضعیت خود را تغییر دهند؛ وابستگی به رانت منابع طبیعی (نفت و گاز) و توزیع رانت‌ها میان گروه‌های وفادار به ساختار قدرت، سبب ضعف بخش خصوصی واقعی شود؛ اقتصاد سیاسی مبتنی بر وفاداری، و پاداش‌دهی به وفاداران نظام از طریق امتیازات اقتصادی (وام‌های ارزان، قراردادهای دولتی، معافیت‌های مالیاتی)، سبب رقابت‌ناپذیری بازار شود (پیکتی، ۱۴۰۱).

این روبنای نئوفئودال امتیازات خاصی را برای خود قائل است، از همه طبقات رانت می‌گیرد و وارد اقتصاد دانش نمی‌شود (اطهاری، ۱۳۹۷). در این صورت، تهیدستان از منابع اصلی قدرت و حمایت، در استاندارد تاریخی متعارف زندگی محروم‌اند، در نتیجه فقر و حاشیه‌نشینی تولید و بازتولید می‌شود.

حامی مالی

این اثر تحت حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران (INSF) برگرفته شده از طرح شماره ۴۰۳۶۷۱۸ انجام شده است.

سهم نویسندگان در پژوهش

سهم و نقش نویسنده اول، به‌عنوان نویسنده مسئول و نقش سایر نویسندگان به‌عنوان همکار است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منفعی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

این پژوهش با حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران انجام شده است. نویسندگان از این نهاد بابت حمایت‌های ارزشمندشان قدردانی می‌کنند.

منابع

- اطهاری، کمال. (۱۴۰۲). برنامه هفتم محصول جولان نئوفئودالیسم رانتی علیه اقتصاد دانش‌بنیان و ضد توسعه است، انصاف نیوز، سوم آبان ۱۴۰۳، <https://ensafnews.com/451907>
- اطهاری، کمال. (۱۳۹۷). سیستم اقتصاد کشور رانتی است، جامعه ایرانی، ۱۸ آبان ۱۳۹۷، <https://jamehirani.ir/fa/2018110912374>
- افراخته، حسن. (۱۳۹۷). اقتصاد روستایی ایران، سمنان، انتشارات جله‌رود.
- افراخته، حسن. (۱۳۹۹). جغرافیای روستایی ایران، تهران، انتشارات سمت.
- افراخته، حسن؛ حجی‌پور، محمد و جوان، فرهاد. (۱۳۹۷). خوانش انتقادی تجربه توانمندسازی روستاییان در شرق ایران، مجموعه مقالات بزرگداشت عباس بخشنده نصرت، از کوچ‌نشینی تا شهرسازی، خانه اندیشمندان علوم انسانی، ۶۹-۱۰۰.
- امیراحمدیان، بهرام. (۱۳۷۹). درجه توسعه‌یافتگی استان‌ها و همسازی ملی در ایران، فصلنامه مطالعات ملی، ۱(۱)، ۹۹-۱۲۸.
- آئینی، محمد. (۱۴۰۰). ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی کردستان با رویکردی جدید، معاون وزیر راه و شهرسازی، گفت‌وگوی زنده با سیمای استان کردستان، خبرگزاری مهر.

- بنرجی، آبهیجیت؛ دوفلو، استر. (۱۳۹۶). اقتصاد فقیر، بازاندیشی بنیادین در شیوه مبارزه با فقر جهانی، ترجمه جعفر خیرخواهان و مهدی فیضی، تهران، چاپ دوم، انتشارات دنیای اقتصاد.
- بنی فاطمه، حسین؛ گلابی، فاطمه؛ شیلدز، راب؛ قریشی، فردین؛ بیانی، فرهاد. (۱۳۹۷). مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی اجتماعی رئالیسم انتقادی با تأکید بر آراء روی بسکار، راهبرد فرهنگ، ۱۱(۴۴)، ۵۷-۲۹.
- بهفروز، فاطمه. (۱۳۷۸). فلسفه روش‌شناسی تحقیق علمی در جغرافیا، تهران، دانشگاه تهران.
- پیران، پرویز. (۱۳۶۹). دیدگاه‌های نظری در جامعه‌شناسی شهر و شهرنشینی مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۴۰: ۶۴-۶۹.
- پیران، پرویز. (۱۳۷۰). دیدگاه‌های نظری در جامعه‌شناسی شهر و شهرنشینی، تحولات واحد پول ایران و نرخ برابری، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۵۱ و ۵۲: ۸۱-۷۵.
- پیکتی، توماس. (۱۴۰۱). سرمایه در سده بیست و یکم، ترجمه ناصر زرافشان، تهران، انتشارات آگاه.
- جوان، فرهاد. (۱۴۰۰). تبیین نظام توزیع منافع گردشگری در ناحیه روستایی رضوانشهر. روستا و توسعه پایدار فضا، ۲(۲)، ۶۹-۹۴. doi: 10.22077/vssd.2021.4838.1050
- حاجی ملا درویش، نرگس. (۱۳۹۷). مبانی اقتصاد رفتاری، تصمیم‌گیری فردی، تهران، نشر نهادگرا.
- حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۷۰). حاشیه‌نشینی در جستجوی معنی و مفهوم، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۴۵ و ۴۶: ۶۴-۶۵.
- خلعتبری، فیروزه. (۱۳۹۶). سیاست فقرزدایی، سخنرانی در کنفرانس ملی نشست فقرزدایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۵ دی، ۱۳۹۶.
- دینی ترکمان، علی. (۱۳۹۶). رویکردهای مختلف در فقر و نابرابری، سخنرانی در مؤسسه دین و اقتصاد، تهران، چهارم آبان، ۱۳۹۶.
- رضایی، ناصر. (۱۴۰۱). عوامل حاشیه‌نشینی، گفتگوی معاون توسعه شهری شهرهای جدید وزارت مسکن و شهرسازی با برنامه "گفتگوی اجتماعی".
- رضاییان اصفهانی، مژگان. (۱۴۰۳). مراسم رونمایی از کتاب "بررسی روابط دولت و مردم ایران در فرایند توسعه"، موسسه مطالعات دین و اقتصاد، ۱۵ آذر ۱۴۰۳.
- رئیس دانا، فریبرز. (۱۳۸۱). دموکراسی در برابر بی‌عدالتی، تهران، نشر علم.
- زاهد زاهدانی، سید سعید. (۱۳۶۹). حاشیه‌نشینی، انتشارات دانشگاه شیراز.
- سیاسر، قاسم. (۱۳۸۴). مناسبات سرداران، علما و تحصیل‌کردگان بلوچ با دولت مدرن، زاهدان، انتشارات تفتان.
- شبلینگ، ژاک. (۱۳۷۷). جغرافیا چیست؟ ترجمه سیروس سهامی، مشهد، انتشارات محقق.
- عجم اوغلو، دارون؛ رایینسون، جیمز. (۱۳۹۵). چرا ملت‌ها شکست می‌خورند، ترجمه محسن میردامادی، محمدحسین نعیمی پور، چاپ دوم، تهران، انتشارات روزنه.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۵). انسان‌شناسی شهری، تهران، نشر نی.
- فوکو، میشل. (۱۹۷۸). امنیت، قلمرو، جمعیت، ترجمه محمدجواد سیدی، تهران، نشر چشمه.
- لهسایی زاده، عبدالعلی. (۱۳۶۸). نظریات مهاجرت، شیراز، نشر نوید.
- لوئیس، اسکار. (۱۳۵۳). فرهنگ فقر، ترجمه سید مهدی ثریا، نامه علوم اجتماعی، ۴: ۱۲۵-۱۳۷.
- مالجو، محمد؛ صادقی، فاطمه. (۱۳۹۶). حیات تهیدستان ایران در آینه اندیشه اجتماعی، حیات تهیدستان شهری در ایران با سخنرانی فاطمه صادقی و محمد مالجو، موسسه پرشش، شنبه، ۱۵ مهر ۱۳۹۶، ۲۹: ۱۴.

- مالکی، مسعود. (۱۴۰۳). سکونت ۴۱ درصد از مردم سیستان و بلوچستان در مناطق حاشیه‌نشین، یکم آذر ۱۴۰۳: isna.ir/xd2thV
- محمودمشهدی، احمد. (۱۳۹۱). بنیان‌های نهادی فقر از دیدگاه ویلن، فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه، ۱۷(۲)، ۱۷۴-۱۴۹.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل گزارش: ۱۸۲۸۹، ۱۱/۰۴/۱۴۰۱: ۱-۲۲.
- مهدوی، حبیب. (۱۳۸۸). نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون، مجله محیط‌شناسی، ۳۵(۵۰)، ۴۱-۱.
- مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۵). عالی‌نسب، راز مغفول توسعه اقتصادی و تولید ایران، بر ضد اقتصاد ربوی، سایت جماران. (هزینه فرصت مفت خوارگی).
- مؤمنی، فرشاد؛ نایب، سعید. (۱۳۹۵). تحولات تکنولوژی و آینده توسعه در ایران، تهران، انتشارات نهادگرا.
- نظریان، اصغر؛ سادین، حسین؛ زال‌نژاد، کاوه؛ استقامتی، مهناز؛ ولیانی، مهدی. (۱۳۹۵). بررسی عوامل اقتصادی، نشینی حاشیه جمعیتی اجتماعی و اسکان غیررسمی مهاجران شهر شهریار در سال، ۱۳۸۸، نشریه تحلیل فضایی مخاطرات محیطی، ۳(۳)، ۱۱۵-۱۳۵.
- نورث، داگلاس سی. (۱۳۹۳). فهم فرآیند تحول اقتصادی، ترجمه میرسعید مهاجرانی، زهرا فرضی زاده، تهران، نشر نهادگرا.
- الهیان، زهره. (۱۴۰۳). وضعیت حاشیه‌نشین تهران مورد رسیدگی قرار گیرد، جلسه علنی مجلس، یکشنبه، ۱۴ آذرماه ۱۴۰۳.
- Afrakhteh, H. (2006). The problems of regional development and border cities: A case study of Zahedan, Iran. *Cities*, 23 (6), 423–432. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2006.08.002>
- AlSayyad, N. (1993). Squatting and culture: A comparative analysis of informal developments in Latin America and the Middle East. *Habitat International*, 17 (1), 33–44. [https://doi.org/10.1016/0197-3975\(93\)90073-V](https://doi.org/10.1016/0197-3975(93)90073-V)
- Barnes, T. J. (2001). Rethorizing economic geography: From the quantitative revolution to the "cultural turn". *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (3), 546–565. <https://www.jstor.org/stable/3651287>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2003). Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3 (2), 117–144. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.2.117>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2005). Resources in economic geography: From substantive concepts towards a relational perspective. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 37, 1545–1563. <https://doi.org/10.1068/a37109>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2011). *The relational economy: Geographies of knowing and learning*. Oxford University Press.
- Bester, J. F. (1976). *The Kurds of Iranian Baluchistan* [Doctoral dissertation, McGill University]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and development* (2nd ed.). Penguin Books.
- North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, 84 (3), 359–368.
- Taubenböck, H., & Kraff, N. J. (2015). Das globale Gesicht urbaner Armut? Siedlungsstrukturen in slums. In *Globale Urbanisierung* (pp. 107–119). Springer.
- Tonsor, S. J. (2009). Feudalism, revolution and neo-feudalism: A review article. *Modern Age*, 51 (4), 337–345. <https://doi.org/10.5840/modernage20095142>
- Zeilhofer, P., & Topanotti, V. P. (2008). GIS and ordination techniques for evaluation of environmental impact in informal settlement: A case study from Cuiabá, central Brazil. *Applied Geography*, 28 (1), 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2007.07.001>

References

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2016). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty* (M. Mirdamadi & M. H. Naeemipour, Trans.; 2nd ed.). Rowzaneh Publications. (Original work published 2012).
- Aeeni, M. (2021). *Organizing informal settlements in Kurdistan with a new approach*. Deputy Minister of Roads and Urban Development, Live interview with Kurdistan Provincial TV. Mehr News Agency.
- Afrakhteh, H. (2006). The problems of regional development and border cities: A case study of Zahedan, Iran. *Cities*, 23 (6), 423–432. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2006.08.002>

- Afrakhteh, H. (2018). *Iran's rural economy*. Hablehrood Publications.
- Afrakhteh, H. (2020). *Rural geography of Iran*. Samt Publications.
- Afrakhteh, H., Hojipour, M., & Javan, F. (2018). A critical reading of the experience of empowering villagers in Eastern Iran. In *Proceedings of the commemoration of Abbas Bakhshandeh Nasrat: From nomadism to urbanism* (pp. 69–100). House of Humanities Scholars.
- AlSayyad, N. (1993). Squatting and culture: A comparative analysis of informal developments in Latin America and the Middle East. *Habitat International*, 17 (1), 33–44. [https://doi.org/10.1016/0197-3975\(93\)90073-V](https://doi.org/10.1016/0197-3975(93)90073-V)
- Amir-Ahmadian, B. (2000). Degree of development of provinces and national harmony in Iran. *Environmental Studies Quarterly*, 1, 36–53.
- Atehari, K. (2023, October 25). The seventh plan is the product of rentier neo-feudalism against the knowledge-based economy and anti-development. *Ensaf News*. <https://ensafnews.com/451907>
- Atehari, K. (2018, November 9). The country's economic system is rentier. *Iranian Society*. <https://jamehirani.ir/fa/2018110912374>
- Banerjee, A., & Duflo, E. (2017). *Poor economics: A radical rethinking of the way to fight global poverty* (J. Kheirkhahan & M. Feizi, Trans.; 2nd ed.). Donya-e Eqtesad Publications. (Original work published 2011)
- Bani Fatemeh, H., Golabi, F., Shields, R., Ghorayshi, F., & Bayani, F. (2018). Ontological and epistemological foundations of critical realism with emphasis on Roy Bhaskar's views. *Rahbord-e Farhang (Culture Strategy)*, 44, 30–57.
- Barnes, T. J. (2001). Retheorizing economic geography: From the quantitative revolution to the "cultural turn". *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (3), 546–565. <https://www.jstor.org/stable/3651287>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2003). Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3 (2), 117–144. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.2.117>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2005). Resources in economic geography: From substantive concepts towards a relational perspective. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 37, 1545–1563. <https://doi.org/10.1068/a37109>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2011). *The relational economy: Geographies of knowing and learning*. Oxford University Press.
- Behforuz, F. (1999). *Philosophy of scientific research methodology in geography*. University of Tehran Press.
- Bester, J. F. (1976). *The Kurds of Iranian Baluchistan* [Doctoral dissertation, McGill University]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Dini Turkmani, A. (2017, October 26). *Different approaches to poverty and inequality* [Paper presentation]. Institute of Religion and Economics, Tehran, Iran.
- Elahian, Z. (2024, December 1). The situation of marginalization in Tehran should be addressed. Open Session of the Parliament.
- Fakouhi, N. (2006). *Urban anthropology*. Ney Publications.
- Foucault, M. (2017). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (M. J. Seyyedi, Trans.). Nashr-e Cheshmeh. (Original work published 2004)
- Haji Molla Darvish, N. (2018). *Foundations of behavioral economics: Individual decision making*. Nehad Gera Publications.
- Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and development* (2nd ed.). Penguin Books.
- Hosseinzadeh Dalir, K. (1991). Marginalization in search of meaning and concept. *Political-Economic Information*, 45–46, 64–65.
- Javan, F. (2021). The Explantion of Tourism Benefits System Distribution Rezvanshahr Rural Area. *Village and Space Sustainable Development*, 2(2), 69–94. doi: 10.22077/vssd.2021.4838.1050
- Khal'atbari, F. (2017, January 5). *Poverty alleviation policy* [Paper presentation]. National Conference on Poverty Alleviation, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
- Lahsaizadeh, A. (1989). *Migration theories*. Navid Publications.
- Lewis, O. (1974). The culture of poverty (S. M. Soraya, Trans.). *Nameh-ye Olum-e Ejtemai (Journal of Social Sciences)*, 4, 125–137. (Original work published 1966)
- Mahmood-Mashhadi, (2012). The institutional foundations of poverty from Veblen's perspective. *Planning and Budgeting Quarterly*, 17 (2), 149–174.
- Majlis Research Center (MRC). (2022, July 2). *Report serial number: 18289*.
- Malekpour, M. (2024, November 21). 41 percent of Sistan and Baluchestan's population reside in marginalized areas. *Iranian Students' News Agency (ISNA)*. <https://www.isna.ir/news/1403090103179/>

- Maljoo, M. & Sadeghi, F. (2017, October 7). *The life of the Iranian poor in the mirror of social thought* [Paper presentation]. "Life of the Urban Poor in Iran" session, Porsesh Institute, Tehran, Iran.
- Mo'meni, F. & Na'eb, S. (2016). *Technological changes and the future of development in Iran*. Nehad Gera Publications.
- Mo'meni, F. (2016). Ali-Nasab, the neglected secret of Iran's economic and production development: Against the usurious economy. *Jamaran Website*.
- Nazarian, A., Sadin, H., Zalnezhad, K., Eteghamati, M., & Valiani, M. (2016). Investigation of economic, social and population factors and informal settlement of migrants in Shahriar city in 2009. *Spatial Analysis of Environmental Hazards*, 3 (3), 115–135.
- North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, 84 (3), 359–368.
- North, D. C. (2014). *Understanding the process of economic change* (M. Mohajerani & Z. Feizizadeh, Trans.). Nehad Gera Publications. (Original work published 2005)
- Piketty, T. (2022). *Capital in the twenty-first century* (N. Zarafshan, Trans.). Agah Publications. (Original work published 2013)
- Piran, P. (1990). Theoretical perspectives in the sociology of city and urbanization. *Political-Economic Information*, 40, 64–69.
- Piran, P. (1991). Theoretical perspectives in the sociology of city and urbanization. *Political-Economic Information*, 51–52, 75–81.
- Rais Dana, F. (2002). *Democracy against injustice*. Elm Publications.
- Rezaei, N. (2022). *Factors of marginalization*. Deputy of Urban Development of New Towns, Ministry of Housing and Urban Development, Interview with "Social Dialogue" program.
- Rezaeian Esfahani, M. (2023, December 6). *Book launch ceremony for 'Examining the relationship between state and people in Iran's development process'* [Book launch ceremony]. Institute for the Study of Religion and Economics, Tehran, Iran.
- Syaser, G. (2005). *The relations of Baluch Sardars, Ulama, and educated elites with the modern state*. Taftan Publications.
- Taubenböck, H., & Kraff, N. J. (2015). Das globale Gesicht urbaner Armut? Siedlungsstrukturen in slums. In *Globale Urbanisierung* (pp. 107–119). Springer.
- Tonsor, S. J. (2009). Feudalism, revolution and neo-feudalism: A review article. *Modern Age*, 51 (4), 337–345. <https://doi.org/10.5840/modernage20095142>
- Zahed Zahedani, S. S. (1990). *Marginalization*. Shiraz University Press.
- Zeilhofer, P., & Topanotti, V. P. (2008). GIS and ordination techniques for evaluation of environmental impact in informal settlement: A case study from Cuiabá, central Brazil. *Applied Geography*, 28 (1), 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2007.07.001>